

ИЙГИ ЧАРТЫНДА "ШЫН" СОЛУНГА ЧАГЫДЫЛГАНЫ ИЮНЬ 10-ГА ЧЕДИР УЗАТКАН. ЧАГЫДЫП АЛЫРЫНЧЕ ДАЛАЖЫНАР!

«ШЫН» – ниитилел-политиктиг солун, неделяда чш катап цнер. Номчукчулар-биле быжыг харылзаалыг. Номер бурцзунге буддурлгелерде, организацияларда, өөредилге, культура албан черлеринде чаартылгаларны, көдээниң амыдыралын

чырыдып, ол ышкаш номчукчуларның чагааларын тускай арыннар кылдыр белеткеп чндүрүп турар.

Ийги чартык чылда чагыдылганың өртээ:
Хууда чагыдыкчыларга — 264 рубль;
ооң иштинде редакцияга — 126 рубль,

почта чедирилгези — 138 рубль.
Пенсионерлерге (чигелделег) — 230 рубль;
Организацияларга — 300 рубль.
3 айда хууда чагыдыкчыларга — 132 рубль.
Пенсионерлерге — 115.

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 61 (17009)

2005 чылдың
июнь 9,
четверг

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 20.30
Садар өртээ — 3 рубль.

Чазак Даргазының ажил-албаны

КАДЫ АЖЫЛДАЖЫЛГА КАЛБАРАР

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш. Д. Ооржак Тыва, Алтай, Хакас республикаларның, Алтай крайның девискээрлеринге консул бүрүн эргелерин боттандыра сөөлгү патент тывысканы-биле холбаштыр Кызыл хоорайда Моолдуң Чиңгине консулу дээрги Чойжинжав Сумаахууну июнь 7-де хүлээп алган.

Ужуражылга үезинде Моолдуң төлээзи ТР-ниң Чазааның Баштыңына бодунуң чуртунуң амыдыралында сөөлгү политиктиг болуушкуннарны таныштырган. Моолга май 22-де президент сонгулдалары болуп эрткен, анаа тиилелгени Күрүнениң Улуг Хуралының Даргазы, Моолдуң улусчу революстуг партиязының баштыңы Намбарын Энхбаяр чедип алган. Июнь 24-те Моолдуң чаа Президентизинин дүжүлгеге олурарының байырлыг езулалы болур. Июнь 27-28 хүннеринде Моолдуң партиязының съездизи эртер, орта партияның чаа даргазын сонгуур.

Дээрги Сумаахуу Чиңгине консулдуң хүлээлгезин сес ай күүседип турарын айткаш, республиканың Чазаандан доктаамал деткимчени ал, бот-боттарының аразында сырый харылзаалыг ажилдап турарын чугаалаан. Россия биле Моолдуң, Тыва биле Моолдуң аймактарының аразында кады ажилдажылга чыл келген тудумна калбарып, ханылап ораарын демдеглээн. Айтырыглар тыптып келирге, Чиңгине консулство биле республиканың чазак структуразы сырый харылзаалыг шийтпирлеп турар. Моол биле Тываның ара-

зында харылзаалар үрөтүнелдиг калбарар дээрзинге дээрги Сумаахуу бүзүрелин илереткен.

ТР-ниң Чазааның Даргазы чугула дыңнадылгаларны кылганы дээш дээрги консулга өөрүп четтиргенин илереткеш, сонгулдаларны чедишкенин доосканы дээш моол улуска Россияның, Тываның чонунуң мурнундан, бодунуң өмүнээзинден байыры чедирген. Чаа сонгуктан Президентини сонгу кожазы-биле харылзааларны улам быжыглаар дээш туржуп турар политик деп билер болгаш ооң эрге-чагыргага келгени-биле Моол биле Россияның, ооң Сибирь девискээри, ооң иштинде Тыва-биле харылзаалар улам быжыгарын, чаа утка-шынарны алырын Ш.Д. Ооржак демдеглээн.

Чазак Даргазы бодунуң ээлчээнде Моолдуң Чиңгине консулунга Тывада болгаш бүгү Россияда болуп турар үндезин чаартылгалар-биле таныштырган. 2005 чыл эргелеп-башкарылганың системазының, бюджет аразында харылзааларның, кредит-саң-хөө политиказының адырында реформаларның эге чылы болган.

Ол ышкаш яды-түреңги чорукту ажып эртеринин, чурттакчы чонну чурттаар оран-сава-биле ханды-рарының, ниитилелдиң кошкак камгалаттынган кезээнге адрестиг социал деткимче чедиреринин эгези салдынган.

Республикада 1300 санныг чурттакчылыг черлерге депутаттар сонгуур сонгулдаларга белеткелдер чоруп турар. Чурттакчылыг черлер, муниципалдыг районнар болгаш девискээрлер деңгелиниң эрге-чагыргаларының аразында бүрүн эргелерин аңгылаарының калбак масштабтыг хемчеглер эгелээн. Республикада яды-түреңги чорукту ажып эртеринин комплекстиг хемчеглерин ажилдап кылган, 87 муң өг-бүлениң социал паспортун тургускан, хөгжүлдениң беш чыл планын ажилдап кылып турар. Кадрлар реформазының айтырыгларына доктаагаш, чүнү кылырын ол чугаалаан.

ТР-ниң Чазак Даргазы түңгелде дээрги Чиңгине консулга ооң ажил-чорудулгазынга чедишкенин күзээш, республиканың Чазаа бодунуң талазындан Россия, Тыва болгаш Моол улустарның аразында найыралды моон сонгаар быжыглаарына, бүгү талалыг кады ажилдажылганы, бот-боттарын билчир чорукту калбартырынга бүгү күженишкенин үндүрерин бүзүретен.

Тарылга чоруп тур

ЧАШТЫРЫЛГА АДАКТАЛГАН

Тээли (телефон-биле). Бай-Тайга кожуун чагыргазының даргазы Дугар-оол Шожал-Даржавич Хертектик бистин корреспондентивиске дыңнатканын езугаар алырга, кожуунуң көдээ ажил-агый бүдүрүлгелери, арат ажил-агыйлары, чурттакчы чонну бо чылын тараа культураларының, картофельдин, ногаалар аймааның чаагай дүжүдүн өстүрүп алыры-биле часкы хову ажилдарын чорударына багай эвес белеткенген. Ынчангаш часкы хову ажилдарын агротехниктиг чурумнар езугаар бо хүннерде чорудуп турар.

Тараа культураларын чүгле суггаттыг шөлдерге тарырын шийтпирлээш, часкы суггарылганы шынарлыг чорударына кичээни гейни салган. Суггатчы бригадаларны, звеноларны ажил-агый бүрүзүнде тургускан, оларда 312

кижи хаара туттунган. Суггатчыларның ажилын чогумчалыг организаастаанындан 923 гектар шөлду суггарган.

Кожуунуң ажил-агыйлары ниитизи-биле 780 га шөлге тараа культураларын чаштырар онаал-далыг тургаш, июнь 6-га чедир 600 ажыг гектар шөлге тарааны чаштырган. Бо чугула ажилды июнь 10-га чедир доозар сорулганы салган ажилдап турар. Часкы хову ажилдарын «Бай-Тал» каттышкан күрүне, «Мурнакчы», МТС муниципалдыг бүдүрүлгелер шынарлыг чорудуп, өскелерни мурнай берген.

Тараа культуралары болгаш картофель өстүрер 10-15 кижини составтыг б аныктар бригадазын кожуунда тургускан. Оон ангыда ажил чоктарның бригадаларын, өг-бүле звеноларын сумуларда

организаастаан. Оларның кылыр ажилының хемчээли биче эвес. Кожуун чагыргазы бо бригадалар кывар-чаар материалдар садып алырынга деткимче көргүзери-биле 120 муң рубльди кожуун бюджетинден үндүрүп берген.

Кожуун бо чылын 236 гектар шөлге картофельди олуртур, ооң 85 хуузунда картофельди бо хүнге чедир олурткан. Ногаалар аймаан ниитизи-биле 36 гага олуртур, ооң 65 хуузу күүседип алган. Чоокку хүннерде бо ажилды доозар.

Часкы хову ажилдарын байтайгажылар дооскаш, тараа культураларының, картофельдин, ногаалар аймааның чайгы суггарылгазын, ажаалдазын шынарлыг чорудар деп, кожуун даргазы түңгелде чугаалаан.

Бистин корр.

Байыр чедирришкени

Социал ажил — Россияда ханы дазылдарлыг болгаш байлак төөгүлүг. 1701 чылда-ла июнь 8-те «ачы-дуза дилеп кылаштап шыдавас» аарыг болгаш ядамык улусту Ыдыктыг Патриарх хүрээзинге тодарадырының дугайында Петр 1-ниң Чарлыы хүлээп алдынган.

2001 чылда Россия Федерациязының Президентизинин Чарлыы-биле июнь 8-тиң хүнү — Социал ажилдакчының хүнү кылдыр чарлаттынган.

Социал политика бөгүнде чаа Россияның эң нарын болгаш кол айтыры болуп артышаан. Россия Федерациязының чоннарының сонургалы чүгле рынок харылзааларынче эвес, тайбың, чаагай чорукту тургузарынче, социал айтырыгларны шийтпирлежиринче болгаш бүгү хамаатыларның амыдырал деңгелин бедиреринче угланган.

Россия Федерациязының Федералдыг Хуралына чурттуң Президентизинин 2005 чылда Айткалында чоннуң амыдырал байдалын көдүреринин болгаш ядамык чорукту узуткаарының чугула айтырыглары база катап көдүртүнгөн.

Социал ажил — онзагай профессия, ол кижинин эрге-ажыктарын болгаш социал чөптүг чорукту сагыырының принципинге үндезилеттинген. Социал ажилдакчылар кижинин алдынып чоруунуң чуруму болгаш со-

циал системалар дугайында эртем көргүзүлгелеринге даянып, кижилер болгаш долгандыр хүрээлелдин аразында харылзааларны хөгжүдеринге салдар чедирип чоруур.

Хүндүлүг социал ажилдакчылар! Россия Федерациязының Социал ажилдакчының хүнү-биле Силерге байыр чедирип тур мен!

Силерниң чаагай сеткилдиг ажилынарны болгаш шыдамык туруштуунарны магадавазының аргазы чок. Силерниң кижилерге көргүзүп турарыңар дузаңар болгаш олар дээш сагыш човаашкыныңар Чер кырында эргежок чугула база бир мергежил — Силерниң ажилыңар чоргааралды болдулар-дыр. Кичээңгей, дуза херек бооп турар кижилерге Силер ачы-дуза чедиреринден ангыда, чаагай, буянныг херектерже улустарны кириштирип, хаара тутпушаан, кандыг-даа байдалдардан хамаарылга чокка, каа-даа сагыш човаашкыны, ачы-дузаны көргүзүп турар Силер.

Ажил-херээңерге чедишкенин күзевешаан, быжыг кадыкшылды, аас-кежикти, тайбың дээрни, салдынган сорулганарны чедип алырынга бедик тура-сорукуту болуруңарны, Силерге болгаш чоок кижилернерге чедишкенин күзедим!

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.ООРЖАК.

Кажан? Каа? Чүү?

МЕДАЛЬ-БИЛЕ ШАҢНААН

Эрткен чылын, июнь айда, Танды кожуунуң хамааты камгалал болгаш онза байдалдар эргелелинин начальниги, иштики херектер албанының подполковниги А.К.Котовщиков биле кожуунуң күрүнениң өрт-хайгаарал эргелелинин ажилдакчызы, иштики херектер албанының капитаны Ф.Ш.Оюн Чагытай хөлге хыналда кылып чеде бергеш, хемези андарылгаш, сугга дүшкен үш хамаатының амы-тынын камгалап алганнар.

2005 чылдың апрель 18-те Россия Федерациязының Президентизи В.В. Путинниң чарлыы-биле А.К. Котовщиковту болгаш Ф.Ш. Оюну берге байдалдын үезинде көргүскен эрес-маадырлыг болгаш дидим чоруу дээш «Өлүп чыткан кижилерни камгалап алганы» деп медаль-биле шаңнаан.

ПАРОМНАР АЖЫЛДАП ЭГЕЛЭЭН

Чай дүшкени-биле, орукчуларның чымыштыг ажилы эгелээн. Бо хүннерде республиканың шулту автооруктарында септелге ажилдары чоруп турар. Республиканың кол аргыжылга автооруу Кызыл—Ак-Довурак аразында автооруктуң септелгезин шалыпкыны-биле чорудуп эгелээн. Сөөлгү хүннерде Улуг-Хеминиң суу 34 см чавызап батканы-биле Эйлиг-Хемде, Кара-Хаакта

болгаш Бүрен-Аксында паромнар ажилдап эгелээн.

БИЗНЕСКЕ РЕКЛАМАНЫ АЖЫГЛААР

2005 чылдың июнь 9-та Кызылдың өөредилге төвү «Аныякка» Тыва Республиканың Садыг, амыдырал хандырылга болгаш сайгарлыкчы чорукту хөгжүдөр яамы «Силерниң бизнестинерде реклама» деп «төгериң столду» эрттирер.

Биче бизнестиниң реклама-биле хандырыгы — ооң хөгжүлдезинге кол деткимчениң бирээзи болур. Радио, телевидение, даштыкы реклама, парлалга рекламаның ачы-дузаны ажыктыг ажыглаанындан бараан саарылгазынга улуг чедишкенин чедип ал болур.

«Төгериң столду» ажилына сонургалдыг яамаларның болгаш агентилелдерниң, биче бизнестин төлээлери база реклама агентилелдеринин удурткучулары киришкен.

БЕЛЕККЕ МАШИНА БЕРГЕН

Археологтуг шинчилел ажилдарын аажок хүндүлээр Россияның ОБЯ-зының сайыды С.К. Шойгунуң белек кылдыр чоруткан «УАЗ-3306» маркалыг машиназын РФ-тиң ОБЯ-зының ТР-де эргелелинин оралакчы даргазы, иштики херектерниң полковниги В.Т.Сириин ТР-ниң археология албанының начальниги Д.К. Түлүшке июнь 8-те байырлыг езу-биле хүлээткен.

Бедик шаңналдар-биле

Тыва Республиканың Чазак Даргазының
ЧАРЛЫКТАРЫ

Чоннуң социал камгалал адырынга хөй чылдарда ачы-хавыялыг, ак сеткилдиг ажылы дээш

Тыва Республиканың Чазак Даргазының
Хүндүлүг бижии-биле

Кызыл хоорайның социал камгалал комитетининг пособие килдизиниң башкарыкчы специализи **Долаана Кинишкоповна ОЧУРНУ**;

Кызыл хоорайның социал камгалал комитетининг бажыңга социал ачы-дуза чедирер салбырының ажылдакчызы **Любовь Аракчаевна ООРЖАКТЫ** шаңнаар.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай,
2005 чылдың июнь 7, № 181.

Тыва Республиканың юбилей медалы-биле

Чоннуң социал хандырылга адырынга хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш хоочуннар **Зоя Кимовна САГАН-ООЛДУ**, **Зинаида Шолбан-ооловна СЕДЕН-ХУУРАКТЫ**;

Кызыл хоорайның социал камгалал комитетининг бажыңга социал ачы-дуза чедирер салбырының ажылдакчызы **Светлана Биче-ооловна ХЕРТЕКТИ** шаңнаар.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай,
2005 чылдың июнь 7, №180.

***

Корум-чурумну болгаш хоойлу-дүрүмнү быжыглаар херекке ачы-хавыялыг база хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш

«Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы»

хүндүлүг атты

Тыва Республиканың Иштики херектер яамызының назы четпээннер ортузунга профилактика талазы-биле салбырның начальниги **Любовь Георгиевна ВАСИНАГА** тыпсыр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының
Хүндүлүг бижии-биле

Кызыл кожунунун иштики херектер килдизиниң улуг инспектору **Антонина Даировна ОДАН-ООЛДУ**;

Кызыл хоорайның иштики херектер эргелелиниң салбыр начальниги **Салбакай Делгер-ооловна ООРЖАКТЫ** шаңнаар.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай,
2005 чылдың июнь 8, № 182.

БҮГҮ ТЫВАНЫҢ КАМБЫ-
ЛАМАЗЫНЫҢ ЧОНДАН ДИЛЭЭ

Бо чылдың июль 6-ның хүнүнде Чырыткылыг XIV Далай-Лама Башкывыстың Авалокитешвара (Ченрези) Бурганның кижиге мага-боттук хуулгаазыны кылдыр бодарап төрүтүнгенинден бээр 70 харлаан ою болур.

Чырыткылыг Башкывыстың ол удавас болур байырлалыңа уткуштур Тыва чуртувустун хүрээ-хииттеринге лама-башкылар улуг номналдарны чорудуп эгелээ. Ол номналдарны Чырыткылыг XIV Далай-Ламаның каддыкшылы эки, сүлдеси бедик, назыны узун болзун деп йөрээл салып, Ыдыктыг Башкының тыва черге дүрген чаларап кээринге шаптыктар турбазын дээш номчуп турар.

Ол улуг номналдарның мурнунда салдырган бедик, чаагай күзелдер бүдүнгүр болуру-биле «ОМ МАНИ ПАДМЕ ХУМ» деп таринаны кижиге бүрүзү амы-хуузуңда база өг-бүлөзи-биле номчурун силер бүгүдөден дилеп тур мен. Ук ыдык таринаны шаг-шаандан тура-ла, өг-бүлөзи-биле сая-сая катап номчуру — ада-өгбелеривистиң чаагай чаңчылы чораан. Бурганның сөзү болур ол таринаны номчуурга, чүгле кижиниң бодундан хай-бачыт, шаптаразыннар чайлаар эвес, чурт иштинге

оожургал болгаш амыр-тайбың бодараар.

Силерниң-биле кады бо Чырыткылыг таринаны хүрээлерде лама-башкылар база номчуп турар. Күзелдиг кижилер ынаар барып база номчуп болур. Таринаны эреге чууп номчуурга, ооң сан-түңү дыка тодаргай болур.

Ыдыктыг таринаны чеже катап номчаанын санап алгаш, ооң түңүн июль айның 3-ке чедир Тываның Камбы-лама эргелелинге эккеп дыңнадыры, дем-дегледери эргежок чугула. Чүге дизе ол «ОМ МАНИ ПАДМЕ ХУМ» деп таринаның Тывага чеже катап номчуттунганын июль айның 4-те түңнөп үндүрер. Ук ниити номчуттунган сан-түңнү Чырыткылыг XIV Далай-Лама Башкывыстың төрүттүнген хүнүнде Чырыткылыг Башкывыстың бодунга дамчыдып бээрин силер бүгүдөге дыңнадып, чарладым.

Джамбел ЛОДОЙ,

Бүгү Тываның Камбы-ламазы.

Таринаның номчуттунган сан-түңүн дараазында майык езуугаар долдурар (кижи бүрүзүнүң ады, адазының ады, фамилиязы долузу-биле):

Мен _____
өг-бүлөм _____

Чырыткылыг XIV Далай-Лама Башкывыстың 70 харлаан байырлалыңа уткуштур «ОМ МАНИ ПАДМЕ ХУМ» деп таринаны ЫДЫК БАШКЫВЫСТЫҢ каддыкшылы эки, хей-аьды бедик, назыны узун болзун дээш база тыва черге моорлап келиринге шаптаразыннар турбазын дээш катап номчудувус.

Мындыг ыдык түң бижээн саазынны эккээр чер: **Кызыл хоорай, Шетинкина-Кравченко кудумчузу, «Цеченлиң хүрээзи, Камбы-лама эргелели.**

Ыдыктыг Үш Эртине Силерни камгалап карактаар-ла болзун!

«Шын» солуннун чагыдылгазы чоруп тур

ӨӨРЕДИКЧИ ЧАРЫЛБАС
ӨННҮҮМ

Күш-ажылчы намдарым эгелээ чылымдан бээр тыва араттарны үжүк-бижикке өөреткен, оларның башкызы, тыва дылды, чечен чогаалды, уран чүүлдү хөгжүдеринге кайгамчыктыг улуг үлүүн кириген «Шын» солунну чылдың-на чагыдып ал келгеш, бо хүнге чедир ооң-биле чаңгыс хүндаа чарылбаан, материалдарын доктаамал хандыкшыл-биле номчуп келдим. Ол мээң политиктиг болгаш ниити билимни бедидеринге, чедишкениңг ажылдаарымга, төлептиг амыдырап-чурттаарымга, ажы-төлүм кижизидилгезинге хөй, эки, ажыктыг чүүлдерни берген деп үнелеп чоруур мен. Оон аңгыда солуннуң көдээ бижикчизи мен, ол база мээң амыдыралымга ажыктыг болган. Бир эвес «Шын» солун үнер хүнүнде бажыңга келбейн барза, сагыжым саарзыкталып, бир-ле чүве четпестей бээр. Ол меңээ аш-чем-биле дөмей болу берген. Хөөредип ораы ол-дур деп чамдык кижилер бодай бээр

чадавас, шыны-биле ындыг. Бо чылдың ийги чартында өөредикчи чарылбас өннүүм «Шын» солуну чагыдып алган мен.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттары 2005 чылда республика бюджетин бадылап тургаш, солуннарның, ооң иштинде «Шынның» үндүрүлгезинге чарыгдаар 10 миллион хире рубльди казып каапканын солуннун номчукчулары билер. Мооң чылдагааны-биле «Шын» солун акшата-өгери талазы-биле элээн берге байдалда таваржы берген. Бо чылдың август айда 80 харлаар Тываның бир дугаар национал солунуңа болдунар-ла деткимче, дузаны номчукчулар чедирер ужуруг бис деп санаар мен. Ол дээрге бо чылдың ийги чартында солун чагыдылганы көвүдери болур. Ынчангаш хоочуннарга, көдээ ажыл-агыйның тускай эртемнигеринге, башкыларга, эмчилерге, культура ажылдакчыларыңа, аныктарга болгаш

өскелерге-даа «Шын» солуну чагыдып алырын сүмелээр, дилээр бодаан мен. Бай-тайгажылар солун-сеткүүл номчурунга кончук хандыкшылдыг улус, ооң уламындан чылдың-на «Шын» солуну республикада хөй чагыдып турар кожуннарның бирээзинге хамааржып келген. Бо чылдың ийги чартында оларның чагыдылганы хөй болурунга бүзүрээр мен.

Чарылбас өннүүм, ынак солунум 80 харлаар юбилейин август айда демдеглээр. Республиканың бурунгаар хөгжүлдизинге, мээң хууда амыдыралымга ооң кириген улуг үлүүн бедик-биле үнелеп көргөш, чазаныр, шевер кижиге болганымда, Бай-Тайганың кайгамчыктыг чараш чонар-дажындан сиилбирлеп кылган суй белекти кылып бээр бодал менде бар, ол бүде бээрин бүзүреттим. Ол солун редакциязынга мөңгө тураскаал болуп артып каары-биле тыпсып бээр мен.

Хунан КИРОВ,
Россия Федерациязының алдарлыг чурукчузу.
Бай-Тайга кожуну.

КӨДЭЭ ЧУРТТАКЧЫГА
СОЛУН ХЕРЕК

Тываның көдээ суурларында ажылдап, чурттап турар кижилер даштыкыда, чуртта, республикада болуп турар болушкуннарны, ажыл-херекти чүгле солуннардан, ылаңгыя «Шын» солундан, билип ап турар. Чүге дээрге шаандагы ышкаш радио ажылдавастан, Тыва теледамчыдылганың ийги программасы электри чырыы үрелип, үзүктели бээринден тыва дамчыдылганы доктаамал көөрү болдунмастан. Бистин Ак-Туру суурда телевидениеиң ийги каналы ажылдавайн турар. Ынчангаш биске чугула медээлерни чүгле солуннар берип турар. Солун-сеткүүл көдээниң чурттакчы-

ларыңа ол хире чугула херек болуп турда, ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттары тыва дылга үнер солуннарның акшазын казып, оларны узуткаар, санын эвээжер деп турары бистин хоойлуда көрдүнген хамааты эргевисти кызыгаарлап, казып турары кылдыр санаар мен, ол дээрге чонга удур буруу бодал, сеткилдир. Мооң уржундан чадавас бистин мында солун чагыткан кижилерниң саны амдыызында эвээш.

Почталыондан солун чагыдылганы кайы хире чоруп турарын сонургап айтырарымга, бо чылдың ийги чартында чүгле 50

хире кижиге чагыдылгалыг болду, ооң хөй нуруузу — «Шын» солун. Почталыон Байыр-оол пенсия, пособи акшазы арай саадап турар, ол үнүп келирге, чагыдылга шуудай бээрин чугаалады. Мен бодал көөрүмге, чүгле аңаа идеген орага хоржок, чагыдылга хуусаалыг болгай. Солуннар чагыдылганын, ылаңгыя көдээ номчукчуларның кол солуну — «Шынның» чагыдылганын организаастаарыңа суму чагыргаларыңың даргалары, депутаттар, организаастаарыңың удуртукчулары киржип, солун чагыдылганын чорудуп турар кижилерге дузаны чедирери ажыктыг.

Роман ХУНАЙ-ООЛ,
күш-ажылдың хоочуну,
«Шын» солуннун көдээ бижикчизи.

Чаа-Хөл кожуну.
Ак-Туруг суур.

САМОЛЕТКА КЫМНЫҢ

2004 чылдың декабрьдан эгелеп ушпастай берген Москва-биле дорт ужарының авиарейзиниң дугайында айтырыг чидиби-биле тургустунуп турар. Он чыл бурунгаар Россияның баштайгы Президентизи Борис Ельцин Тывага чорааш, республиканың чурттакчы чонунга агаар-биле аргыжарыңа таарымчалыг болзун дээш ЯК-42 самолету белекке берген болгай. Ол үениң иштинде самолетуң арендаторлары ийи катап солушкан. Эгезинде «ЯК-Сервис» компания-биле керээ чарып алырга, республикага карылгалыг болган. Ооң соонда «АСТЭЙР» компания-биле керээ чарып алырга, республикага ажыктыг болган. Ынчалза-даа агаар харылзаазы турум эвес болуп, рейстер озалдап, соңгаарладып, чамдыкта орук ара хонар пунктуларга хавыртып-даа турган. «АСТЭЙР» авиакомпания буураашкынга таварышкан соонда Кызыл—Москва—Кызыл ужуп турган авиарейс 2004 чылдың августтан эгелээш, чартык чыл иштинде ужудушкунну боттандырбаан. Буураашкынга таварышкан компанияны ооң коллегалары авиаторлар садып алган. Москва-биле дорт ужар авиарейстиң келир үеде сорулгазының дугайында авиакомпанияның чаа чиңгине директору Сергей Липов-биле Александр Папының интервьюзу.

— Сергей Анатольевич, силерниң улус хүлээп алыр черинерге, Кызыл-биле дорт рейсти күүседип турган Тывадан экипажтың бир ужудукчузу-биле ужураштым. Компанияның ажылыңга тыва авиаторларны моон соңгаар хаара тудар силер бе?

— Тыва Республика-биле эш-хуу, ажыл-агыйы харылзаалыг бис, ону моон-даа соңгаар хөгжүдөр апаар бис. ЯК-42 самолету биске аренада бээринге Тываның Чазаа биске деткимчени берген, национал кадрларны ажыл-биле хандыраары кызыдар бис. Июнь

айның эгезинден эгелээш, доктаамал ужудушкунну чорударын планнап тур бис. Тодаргай хүнү дорт адаптарыңдан арай сестип тур мен, ынчалза-да июнь 10-ну бодап тур бис. Шиитпирлээр чадазында дыка хөй айтырыглар тургустунуп турар.

— Кандыг айтырыглар ирги?

— Тодаргайлаарга, агаар суднозун техниктиг байдалга шын тургузары. Чүге дээрге, самолет чартык чыл иштинде ушпаан, ажылдалга кииринеринге үр үе херек болуп турар. Бистин авиакомпаниявыс самолету катап тургузар дээш хөй күштү болгаш акша-

хөреңгини үндүрүп турар. Тыва Республиканың найысылалы чуртун найысылалы-биле доктаамал үндезинге харылзаштырап айтырыгны шиитпирлээр апаар бис. Моон соңгааргы бодувустун ажыл-чорудулгавыстың талазы-биле Тыва Республикага бүзүрөп турар бис.

Бисте дыка солун телевиделдер бар. Бис Тыва Республиканың мурнундан албан езузу-биле аргыштырыкчылар болуп, кызыгаар чоогунда күрүнелер — Моол болгаш Кыдат-биле харылзааны тударын күзеп турар бис. Республиканың Чазааның болгаш тыва чоннун сонургап турары шупту угланышкынын өөренип көөрүңгө белең бис. Тывадан Моолче турисчи бизнести хөгжүдөр талазы-биле солун программа бар.

Кыдат Республика-биле кады ажылдажылганың талазы-биле солун тема тургустунуп турар. Кыдаттың экономиказы дыка сайзыраан болгаш амгы үеде Россияның албан-херектиң кижилери база чоогунда турар күрүнелер кады ажылдажылганың харылзаазын тургузарын кызып турар болгай. Тыва Республиканың Чазааның Кыдат-биле кады ажылдажылганың харылзаазын тургузарыңа дузааларын күзеп турар бис. Ол бир дугаарында турисчи болгаш албан-херектиң программасы болур. Ниитизи-биле Тыва

ПАРЛАМАНТА — ЧОННУНҮНҮНҮ

Бо, 2005 чылдың республика бюджетинин төлөвилелин 2004 чылдың бирги кварталында белеткеп эгелээш, Москвага төп яамыларга камгалаар, аңаа Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының чогуур комитеттеринин даргалары-даа баргылаар, нарын болгаш узун хуусаалыг ажил деп чүве билдингир. Ону олбо чылзып, Чазак биле Хоойлужудулга палатазының аразына чууй кагжып, чөрүлдээлежип турза-турза, орус үлегер чугаа-биле «каражадан хуна» массалыг информация чепсектери болу бериптир ышкажыл. Ооң мурнунда чугаалажышкыннар үезинде хөк дивейн туруп-туруп, республикада төп-даа, кожууннар-даа солуннарын таптыг-дыр бе дээн ышкаш, сотка олурткан.

Артында-ла чылдың барык чартыы чедип орда, шак ынчаар кылыр деп чүве солуннарга чок дээн улуг согуг-дур. Бюджет хүлээп алдынмаанда акшаландырышкын эрткен чылдың деңгели-биле деп принцип-биле ажилдап тургаш, ол хире хөй түннү (9,8 млн. рубль) ап октаптарга, чылдың аркан айларынга чүү артар боор? Кым кижик шак ындыг «гениалдыг» идеяны тып келген ирги? Культура, ооң иштинде солун-сеткүүлдер үлешкенин артыктын амзаар деп принцип шагдан тура келген харын. Ынчалзажок...

Төөгүже хая көрнүп көөр болза, мен чүгле хөй чылдарда ажилдап келгеним, чоннун ынак солуну, «Шынны», чижекке ап көрейн. Компартия үезинде чүү боор, ынча-ынчаны чагыдар деп хуваап каар, чагыдылга өртээ база чижик, ында чүү боор. Ол чокка-ла «Шынның» чагыдылгазы буураашкын — эде тургузулга бичи мурнунда 28 муң экземпляр четти.

Оон-даа хамык чүве хайтаан, солун-сеткүүлче-даа сагыш салыр хире эвес үелер турду. Ол үеде «Шынның» редакторунун оралакчызы тургаш, акша-хөреңги диленип, дарга-бошкаларга-даа чалбарыыр «ужурга-даа таваржып чордум. Бир улуг дужалдыг дарга: «Солун дээрге саазын ышкажыл, чиир эвес, хлеб эвес ышкажыл» дээнин дыңнааш, хая көрнүп

чоруй баар ужурга таварышкан мен. Бир талазында чөп деп көрүп болгу дег, ынчалзажок кончуг доскут, бурунгаар көрүш чок туруш ол. Шаанда «Шын» неделяда алды катап үнүп турду. Буураашкын эгезинде 5 катап үнер кылдыр шилчиткен. Ол улуг аарышкылыг-даа ышкаш эвес сагындырган.

Кезек болганда «Шын», «Тувинская правда» солуннарны неделяда 3 катап үнер кылдыр шилчидер деп шийтир үнген. Ынчан «Шынның» кол редактору Василий Хомушку алаң аскан, аайын тыппайн, улус-биле сүмележип чоруп турган. Чүнү канчалза эжил деп айтырыг салырга, дорту-биле чугаалаан мен: «Ужурдан эртер арга бар эвес, дунмам. Бирле дугаарында пенсионерлерни шуптузун кызырылда даңзызынга кириер. Оон аңгыда, кызырылдага кириер кижилерни ажилыга тааржыр-таарышпазын шилиир аттестация-биле боттарыңар шийтирленер» дидим.

Ол-даа ындыг-ла ыйнаан. Чонга, номчукчуларга кайы хире берге болган деп бодаар силер. Солун номчуван, ашы-чөм чивээн чүве дег, муңчулуп турган кижилерниң кайызын ол дээр. Садып номчуур дээрге, кармак база бургулаан. Ооң кадында акшаландырышкын чогу-биле, саазын чогу-биле, типографияга өреширелиг дээш, ийи-үш ай-даа

ДЕПУТАТТАР ЧҮНҮ БОДАП ОРЖУК ИРГИ?

үнмейн барып турду. Кожууннарга чорурга «Па, мындыг солун амдаа үнүп турар чүве бе?» деп элдепсинген чугааларны-даа дыңнап турдувус.

Үе өскерлип, амыдырал дектелген тудум, байдал чүгээртээн. «Шынг» амгы бо кол редактору Артур Хертек ажилдап эгелээнден бээр, солун мырыңай шуут бут кырынга туруп келген деп чугаалап болур. Амгы чугаа-биле, ол европелгени-даа бир дугаарында кылдырты, компьютер-биле чепселенип, чаа езу-биле ажилдай бердилер. Чаңгыс сөсбиле чугаалаарга, чоокка—чованчыг, ыракка—ыянчыг эвес апарган. Тиражы 2-3 муң экземплярга батканындан 9 муң ажыг кылдыр катап өскөн. «Ынанганның бажын ыт чизин, ыңгыржаан бажын өрт чизин» дээн ышкаш, ам база ээлчеглиг коргунчуг согуг. Ам солуннар база катап буураашкын чадазында келди.

Депутаттар ниити принцип-биле, онзагай, тускайлаң байдалдарны өөренип көрбейн, кончуг харысалга чок шийтирнүп хүлээп алганы дыка-ла хомуданчыг. Оларның ол шийтири чүгле солуннарга эвес, а тыва чонга, тыва культурага, тыва эртем-билигге улуг согуг-дур.

«Боттары хандырынзын, күрүнден чүгле деткимче көргүзэр» — удуртулга болдурган тускай принцип ындыг ышкажыл. Төп солуннар ышкаш 2-3 миллион экземпляр тиражтыг болза, херек аңгы. Тыва чон биче буурай улустарга хамааржыр чүве ыйнаан. Россияның составына киргенинден бээр 60 чылын эрткен

чылын демдегледивис. Бижик-билиг чок чораан тывалар номдөптер холга тудуп, арнын ашканындан бо чылын чүгле 75 чылын демдеглээр. Шаг-шаандан эртем-билиглиг, бедик культуралыг чоннар-биле деңнешкенвис ол чүве бе?

Эртем-билигге чаа-ла баштайгы базымны кылып алган улус эвес бис ыйнаан. Чоннун эртем-билиг, культуразы ниити деңгелден хамааржыр. А ону чонга кым чедирерил? Ол деңгел чүүден хамааржырлыг? Кызылда, Тывада ажилдап, чурттап чорур бурят омактыг эш-өөрнү көөр болза, боттарының дылында «Бурят үнен» солунну албан чагыдып алган болур. Номчууру номчуур, номчувазы номчуvas. Ол дээрге оларның национал культуразын деткири, национал чоргааралы ол.

Адактың сөөлүнде мону чугаалаксадым. ССРЭ буступ дүшкен соонда, Россия чүгле экономика талазы-биле эвес, а эртем, культура болгаш ниитизи-биле бүгү талагы буураашкында, берге-дээшкнде. Ол чорук чүгле политиктерниң эвес, а угаан-сарыылдыг, эртем-билиглиг, чүвениң байдалын сайгарып билип орак кижилерниң сагыш-сеткилин дүвүредип турар.

Атомнуг дайын чер бөмбүрзээнге кандыг уржуктарлыг болуру деп чүвени америк эртемден Карм Саган-биле деңге математиктиг санаашкыннарны кылган шылгараңгай академик Никита Моисеев чер кырынга депшилгенин салым-чолунуң дугайында номунда Россияга хамаарыштыр

мынча деп бижээн: «Чаа Россияны тудуп-тургузарына эргежок чугула эң-не кол негелделерниң бирээзи болза — эртем школаларын камгалап арттырары. Ниитилел, күрүне шаандагы тараачын принциптен чая баспайн сагыыр ужурлуг, ол мындыг: дүжүт ажаап алыксазыңа, канчап-даа тургаш, үрезинниң кадагалап ал. Канчап-даа тургаш, кадагала! Эртем-билигден, уран мергежилден аңгыда, чүнү-даа херекке албайн барып болур».

А бөдүүн тыва кижиге «Шын» солун эртем-билигиниң школазы. Ону бис ам херекке албайн баарыс ол бе? Өске тыва солуннарның коллективтери, редакторлары элдепсинип, хомудавазыннар. Уругар солуну «Сылдысчыгашты» четтикпейн манаарлар эңдерик. «Тываның аныяктары», «Эне сөзү» боттарының сонургалдыг номчукчуларлыг.

Сургуул-суулдуг, дылдыг кижилер тыва солуннарны ашпайн, орус дылдыг кижилер ышкаш, эңдерик хөй солун-сеткүүлдер-биле базыртынып ап, күзээнин номчуп болур.

Бөдүүн арат кижилерге тыва дылда солуннар амыдыралдың школазы, медээчизи, эртем-билигге кыйгырыкчызы. Ол алдарны олар эдилээр ужурлуг.

Хоойлу хоойлу-ла ыйнаан. Ол тапталга эвес. Амыдыралдың негелдези-биле өскерилгелер туруп болур...

Мижит-оол СААЯ,
Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы, хоочун журналист.

Кызыл-Москва агаар оруунда

АДЫН ТЫШСЫРЫЛ?

Республиканың экономиказын көдүреринге сонургалдыг бис.

— **Авиация—компанияның кол бизнеси болуп турар ышкажыл?**

— Бистиң авиакомпаниявыс «Интерконтинентальдыг агаар шугумнары» холдингиде кирип турар, ооң составында демир-орук, туристичи бизнес-биле ажилдап турар өске-даа компаниялар кирип турар.

— **«АСТЭЙР» компанияны садып алган силер бе?**

— Бо хүнүнде «АСТЭЙР» бодунуң төөгүзүндө чайлаан, ам «Интер-Авиа» кылдыр эде адаарының чорудулгазын эртип турар. Тыва Республиканың Чазаанга «Интер-Авиа» деп ат-биле бөлүк документини белеткеп тур бис. Ол документини шупту күзээш-киннеривисти кириген бис. Төлөвилелдин чөпшээрелгезин манап тур бис.

— **Мооң мурнунда «АСТЭЙР» кандыг-даа сагындырыг чок, чаңгыс эвес катап рейстерни соңгаарладып турган. Силерден амындыг чүүлдү манап болур бе?**

— Мооң мурнунда компанияның кылып чорудуп турган ажил-чорудулгазын тодаргайы-биле сайгарып көргөн бис. Бистиң компанияның бизнес-планында ужудушкун маршруттарының чагыгларын доктаамал күүседир

көрдүнгөн. Кандыг-бир экономиктиг айтырыг тургустунуп кээр болза, албан езузунун каналдарын таварыштыр үезинде, баш удур дыңнадыр бис.

— **Самолетту септеп турар бис деп чугааладыңар, аңаа утары коргунчуг эвес бе?**

— Ол самолет ам шуут өске болган. Иштики салонундан эгелээш, капитал септелгени чоруткан. Эң-не кол чүве — самолеттун дыка хөй кезектерин солаан. Бо хүнде самолетту ийи дугаар «төрүттүнгөн» деп болур. Тыва Республиканың чурттакчыларын бистиң компаниявыс өөртүр дээрзинге бүзүрөп турар бис.

— **Тываже неделяда бир катап утары хевээр артар бе?**

— Неделяда бир катап утары-биле эгелээр бис, ол колдуунда Тыва Республикадан кирип турар саналдардан болгаш чүктен хамаажыр. Рейстичи санын көвүдөдиринге белең бис.

— **Өртег политиказы кандыг болуру?**

— Бистиң амыдыралывыс-биле дөмей, өртег-тариф политиказы өскерлип турар болгай. Чаңгыс-даа авиакомпания бодунга карылгалыг ажилдавайн турары билдингир. Эрткен чылдарга деңнээрге, билет өртээ шоолуг өспээн. Бир дугаарында, Тываже ужудушкун кылыр керээ-хүлээлгевисти камгалап арттырарына сонургалдыг бис. Ийи дугаа-

рында, рейстер пассажирлер-биле долдуртунган турарына сонургалдыг бис. Бир эвес өртекти бис хөлүн эрттир өстүрүп алыр болзувусса, бистиң самоледувус-биле кым ухар боор.

— **Чижек-өртекти чугаалап шыдаас силер бе?**

— Амгы үеде өртекти ажилдап кылып тур бис. Ай санында керосинниң, артык кезектерниң болгаш ачы-дузаның өртектери өзүп турар. Мээң бодап турарым-биле алырга, эрткен чылдың билет өртээнден 10-15 хуу өзөр боор. Рынокта аргыжылга өртээң база көрүп тур бис, ынчангаш амдызында ооң тодаргай өртээң чугаалаары берге.

— **Чамдык деңгелдин пассажирлеринге чингелде турар бе?**

— Чингелделерни федералдыг хоойлуларга дүүштүр бээр. Бодувустун хүлээлгевистен ойталавас бис. Акшаландырышкын дугайында керээни чурумнуг тургускаш, социал пакетти шийтирлээр айтырыгга деткимчени бээр бис.

— **Күрүнениң азы бодуңарның хөреңгичер-биле шийтирлээр силер бе?**

— «Чингелделерни солуурун дугайында» хоойлу бо чылдың январь 1-ден күштүг болуп кирген. Чингелде бүрүзүнде акша көрдүнгөн болгай. Ол акша-хөреңги федералдыг өнчүдөн, тус черниң бюджеттеринге четкен. Ол акша

бодунуң тодаргай адресин тыпкан турар ужурлуг азы өскээр чугаалаарга, хереглөп турар чингелделиг кижилерге дээрим ол-дур ийин.

Немелде пассажирлерни хаара тудары-биле ачы-дузаның немелде программазын ажилдап кылып тур бис. Чижээлээрге, ужудушкуннун таривин өстүрбейн, самолетка пассажирлерниң сервис хандырылгасын экижидери дээш. Республиканы Чазаа айтырыгны шийтирлөптер болза, чамдык пассажирлерни аргыштырарының дугайында айтырыгны шийтирлөп болур бис. Бис оларже уткуй, олар бисче уткуй. Чүгле чугаалажыр күзелдиг-ле болза.

— **Чугаалажыр күзелиңер бар бе?**

— Бистиң талавыстан чугаалажышкынга кезээде белең бис. Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак, оон оралакчызы А.В. Брокерт болгаш ТР-ниң Өнчү эргелелиниң талазы-биле агентилелдин директору Ш.С.К. Куулар-биле ужуражып чугаалашкан мен. Бистиң чугаалажышкыннарывыс эрги авиакомпанияның байдалына хевирлиг эрткен. Мооң мурнунда турган «АСТЭЙР»-ниң удуртулгазы керээде көрдүнгөн бодунуң хүлээлгезин доктаамал күүсетпейн келген болгай. Дыка үр чугаалажып келгенивистиң сөөлүнде, профессионалдар келген деп бүзүредип шыдапкан бис. Чазак бисче уткуй үнүп келген, бо хүнде чаа керээни доозарының чадазында келген бис.

— **Керээде ам-даа ат сал-**

дынмаан, июнда ужудушкунну эгелээр силер бе?

— Эрги керээниң байдалы-биле алырга, чаа керээге ат салгыже ол күштүг болуп артар. Амдызында эрги керээниң байдалында дүүштүр ужудушкунну эгелээр деп хүлээнип алдывыс.

— **Силерниң компаниядан онзагай маркетингини тургузуптарын манап болур бе?**

— Кызылга чоруп тургаш, Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиелелгениң 60 чылынга алдар кылдыр самолетка Тываның алдарлыг кижизинин адын тысып, ооң адын бортка бижип каар дугайында саналды ТР-ниң Чазаанга кириген бис, амгы үеде бис саналывыстың харызын манап тур бис.

— **«АСТЭЙР» дыка хөй аэропорттарның мурнунда өрелиг дээрзи билдингир. Силер ону төлөөң силер бе?**

— Херек кырында ол өрениң үштүн ийизин төлөпкен бис. 2006 чылга чедир ол өрелерни төлээриниң графигин тургускан.

— **Кызылдан өскээр самоледуңар кайнаар утары планнап турарыңар?**

— Колдуунда, Курган таварыштыр Кызыл болгаш Кызылдан өске регионнарже доктаамал рейстерни тургузарын планнап көрүп тур бис. Планывыс хөй, амдызында ону боттандырбаан шаанда, ол дугайын чугаалаар хөңүм черле чогул.

Москва хоорай.

Республикага 2006 чылда Бүгү-россияның көдээ ажил-агый даңзылаашкынын чорударының белеткелинин дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

2005 чылдың май 26 №656 Кызыл хоорай

Республиканың девискээринге Бүгү-россияның көдээ ажил-агый даңзылаашкынын организастап эрттирер сорулга-биле Россия Федерациязының Чазаның 2003 чылдың ноябрь 10-да №1626 Айтышкынын күүседире-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1.Тыва Республиканың Чазаның чанында республикага 2006 чылда Бүгү-россияның көдээ ажил-агый даңзылаашкынын эрттиреринин белеткелинин талазы-биле кириген комиссияның составын болгаш ооң дүрүмүн бадылаар.

2.Комиссия бо чылдың июнь 10-га чедир республикага 2006 чылда Бүгү-россияның көдээ ажил-агый даңзылаашкынын эрттиреринин белеткелинин талазы-биле хемчеглерни боттандыраарының планын ажилдап кылыр.

3.Россия Федерациязының күүседикчи эрге-чагыргазының девискээр органнары, Тыва Республиканың күүседикчи эрге-чагырга органнары, кожуннарның, хоорайларның болгаш суурларның чагырга даргалары күрүне Статистиказының федералдыг албанының Тыва Республикада девискээр органының кадры ажилда-жылгазынга дузалажып, 2006 чылда Бүгү-россияның көдээ ажил-агый даңзылаашкынын эрттиреринге белеткел ажилдарының талазы-биле айтырылганын шийтпирлээр.

4.Россияның Өнчү талазы-биле Тыва Республикада девискээр эргелели, Тыва Республиканың Өнчү талазы-биле агентилели, Тыва Республиканың Саң-хөө яамызы күрүне Статистиказының федералдыг албанының Тыва Республикада девискээр эргелелинин чарыгдалдарының хемчээлин тодараткан болгаш түр норма санаашкынын ажыглаан медээлерге үндэзилеп база Росстатистиканың 2005 чылдың апрель 18-те №52 дужаалы-биле бадылаан, ажыглар оран-саваның, харылзааның дериг-херекселдери, көдээ ажил-агый объектилерин даңзылаарының медээлерин чыып боттандыраар кижилеринин ажылы, даңзылаашкынын документилен шыгжаары болгаш транспорт-биле үезинде хандыраары дээш чарыгдалдарының федералдыг органнарның күүсекчи эрге-чагыргалары, көдээ ажил-агый даңзылаашкынын эрттиреринин талазы-биле харысалгалыг органнар тодарадып тургузар.

5.Күрүне статистиказының федералдыг органының Тыва Республикада девискээр эргелелинин адресинде 2005 чылдың июль 1-ге чедир, 2005 чылдың январь 1-ниң байдалы-биле даңзылаашкынга кирер көдээ ажил-агый объектилеринин даңзызын кириер.

5.1.Тыва Республиканың Көдээ ажил-

агый болгаш аш-чем яамызы — улуг болгаш ортумак, биче көдээ ажил-агый организацияларын болгаш көдээ ажил-агыйга хамаарышпас бүдүрүлгелеринин дузалал ажил-агыйларының даңзызын;

5.2.Шимчевес өнчүнүн объектилеринин федералдыг кадастрының агентилелинин Тыва Республика талазы-биле эргелели;

- Бүгү-россияның көдээ ажил-агый даңзызының объектилеринин ээлери болуп турар юридиктиг албан черлеринин болгаш хуу кижилеринин даңзызын;

- огород болгаш садчы каттыжышкынын чер участоктарының планының дөзевилели;

- картография материалын тодарадырынга херек медээлер.

5.3.Күрүнең федералдыг албанының Тыва Республикада «Чер кадастрының палатасы»:

- күрүнең чангыс аай чер даңзызынга үндэзилеп Бүгү-россияның көдээ ажил-агый даңзылаашкынын чорудар объектилеринин даңзызы.

5.4.Федералдыг үндүрүг албанының Тыва Республика талазы-биле эргелели — чер үндүрүгүнүн төлекчилеринин даңзызы;

5.5.Садчыларның коммерцияга хамаарышпас каттыжышкынын даргалары — садчы каттыжышкынын кежигүннеринин даңзызы.

5.6.Тыва Республиканың күрүнең каттышкан бүдүрүлгези «Техниктиг ончалал бюрозу»:

- Кызыл хоорайның девискээринде чурттап турар болгаш көдээ ажил-агый бүдүрүлгези-биле холбаалыг ажилдап турар хамаатыларның даңзызы;

- хоорайда чурттап турар, көдээ ажил-агый бүдүрүлгелери-биле холбаалыг ажилдап турар хамаатыларның даңзызы.

6.Тыва Республиканың Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилели биле «Күрүнең теле-радио компаниязы «Тыва» КТБ-зи Бүгү-россияның көдээ ажил-агый даңзылаашкынын сорулгаларын чырыдар болгаш медээ-тайылбырлыг ажилды чорудар талазы-биле Күрүне статистиказының федералдыг албанының Тыва Республикада девискээр эргелели-биле кадры ажилдажылганы чорудар.

7.Тыва Республиканың кожуннар, хоорайлар болгаш суурлар чагыргаларына сүмелээри болза:

- 2005 чылдың июль 1-ге чедир кожуннарга, хоорай округтарыга, хоорайларга болгаш чурттакчылыг черлерге даңзылаашкын чорудар комиссияны тургузар.

- 2006 чылдың февраль 1-ге чедир 2005 чылдың хууда дузалал ажил-агыйының ажил-агый номнарында демдеглелдерни чаартып доозар;

- Бүгү-россияның көдээ ажил-агый даңзылаашкынын чорудар үеде түр ажил-даар даңзылаашкын ажилдакчыларын болгаш оларны транспорт-биле хандыраарын, телефон харылзаазы, э-херексел болгаш мебель-биле хандырылган албан черин шилип тывар ажилды 2005 чылдың июль 1-ге чедир доозар.

- даңзылаашкын кадрларын белеткээр болгаш шилип тыварына күрүне статистиказының кожуннарда эргелелдеринге дузаны чедирер:

Тыва Республиканың Чазаның чанында 2006 чылда Бүгү-россияның көдээ ажил-агый даңзылаашкынын чорударының белеткелинин талазы-биле комиссияның дугайында ДҮРҮМ

I. Нити чүүл

1.2006 чылда Бүгү-россияның көдээ ажил-агый даңзылаашкынын чорударын белеткээр талазы-биле комиссияны Тыва Республиканың Чазаның чанынга тургузар (моон сонгаар — Комиссия дээр).

2.Комиссияның составына Тыва Республиканың Чазаның специалистери, күрүне статистиказының федералдыг албанының Тыва Республикада девискээр органы, Шимчевес өнчүнүн объектилер кадастрының федералдыг албанының Тыва Республикада эргелели, Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызы, Тыва Республиканың Иштики херектер яамызы, радио, телевидение органнарының болгаш хөй-ниити организацияларының төлээлери кирер. Комиссияның даргазы — Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчызы, комиссияның даргазының оралакчызы — күрүне статистиказының федералдыг албанының Тыва Республикада девискээр органының удурткучузу.

3.Комиссия бодунун ажилына Россия Федерациязының Конституциязын, федералдыг хоойлуларны, Президентинин болгаш Россия Федерациязының Чазаның чарлыктарын болгаш айтышкынын, Тыва Республиканың Чазаның доктаалдарын болгаш бо дүрүмнү удуртулга болдузар.

4. Комиссияның кол сорулгазы:

- Бүгү-россияның көдээ ажил-агый даңзылаашкынын Тыва Республиканың девискээринге чорударын белеткээр талазы-биле федералдыг органнарның күүсекчи эрге-чагыргаларының, тус черниң бот-башкарылга органнарының болгаш күүсекчи эрге-чагырга органнарының демниг хөдөлишкенин хандыраар;

- Бүгү-россияның көдээ ажил-агый даңзылаашкынын чорударының белеткели-биле холбашкан айтырылганы дүрген шийтпирлээр.

5.Бүгү-россияның көдээ ажил-агый даңзылаашкынын эрттирер болгаш белеткээр талазы-биле хемчеглеринин тургускан календарь планынга дүүштүр комиссия ажилдаар. Хемчеглеринин планында көрдүнгенин езугаар, комиссия тодаргай үеде, күүседикчилерни айтып тургаш, айтырылганын шийтпирлээр.

- Бүгү-россияның көдээ ажил-агый даңзылаашкынын чорударының чугулазынын дугайында чурттакчы чоннун ортузунга медээ-тайылбыр ажилын чорудар болгаш организастаар.

8.Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

9.Доктаалдың күүселдезинин контролон Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчызы А.В.Брокертке дагзыр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.ООРЖАК.

Тыва Республиканың Чазаның №656 доктаалы-биле 2005 чылдың май 26-да бадылаан.

6.Комиссияның хуралын кажан херек апарганда эрттирер, ынчалза-даа кварталда бирден эвээш эвес катап.

7.Комиссия бодунун хуралына Тыва Республиканың Чазаның доктаалында айыттылган хемчеглеринин күүселдези дээш харысалгалыг, эрге-дужаалдыг кижилеринин отчетун дыннаар.

8.Бүгү-россияның көдээ ажил-агый даңзылаашкынын эрттиреринин белеткелинин дугайында доктаалдың күүселдезинин чоруп турарынын дугайында чугула айтырыг тургустунуп келген таварылгада, комиссия даңзылаашкынын белеткели-биле холбашкан чамдык айтырылганын талазы-биле бодунун саналын чугаалажып көөрү-биле Тыва Республиканың Чазанче кирип болур.

9.Комиссия бодунун хуралына ажык бадылаашкын-биле комиссия хуралына олуржуп турган кежигүннеринин хөйүнүн бадылааны-биле шийтпирни хүлээп алыр. Комиссия хуралына ооң кежигүннеринин чартындан хөйү олуржукан турар. Бадылаашкынын саны деңгежи бээр болза, комиссия даргазының бадылаашкыны күштүг болур.

10.Комиссия бодунун бүрүн эргезинин хемчээлинге, Тыва Республиканың Чазаның Даргазының доктаалы-биле төлевилелди белеткеп кириер эргелиг.

II. Комиссияның ажил-чорудулгазының кол угланышкыны

- республиканың муниципалдыг тургусуларының чагыргаларының хууда дузалал ажил-агыйларының дугайында ажил-агый номнарынга бижидилгени чорудар;

- кожуннарның карталарын, хоорайларның болгаш чурттакчылыг суурларның дөзевилел планын тодарадыр;

- даңзылаашкынын организастап чорудар кадрларның ажилдаар албан черлерин дериттирген мебель-биле, э-херексел болгаш телефон харылзаазы, камгалалын болгаш транспорт-биле хандыраар;

- чурттакчы чоннун ортузунга медээ-тайылбыр ажилдарын чорудар болгаш организастаарына лекция, беседаны чорудуп база радио болгаш телевидениеге чүве чугаалаарына албан киржир.

ӨШКҮ АЖЫЛДЫГ БУДУРУЛГЕДЕН АЖЫТСА

1951 чылда Сүт-Хөл кожуннун Кызыл-Тайга, Хөр-Тайга сумуларына аңгы-аңгы колхозтар тургустунулаан. 1955 чылда ийи колхоз каттышкаш, чаңгыс Сталин аттыг колхоз кылдыр тургустунган.

Ол чаа тургустунган коллективтиг ажил-агый 1961 чылдың май айга чедир чүгле Сүт-Хөл кожунга эвес, бүгү Тыва АССР-ге эң эки ажилдыг колхозтарның бирээзи бооп сайзырап, хөгжүп турган. Ол-ла чылын бүдүн Сүт-Хөл кожунну чаңгыс «Сүт-Хөл» совхоз кылдыр эде тургускан. Сталин аттыг колхоз чаа тургустунган совхозтуң Кызыл-Тайга, Ишкин салбырлары апарган. Ийи салбырның шээр малының өзүп көвүдээр чери Үстүү, Алдыы Ишкиннер чүве.

Хөй чылдарда бригадирлеп ажилдааш, ийи салбырның уксаалыг аңгор өшкүзүн 30 муң баш чедир өстүрген күш-ажылды хоочуну Седип Сагдыевич Ондардан катап ол деңгелге чедир шээр мал ажилын сайзырадыр дээр болза, чүнү кылыр болза экил дээрзин бир катап сонуургаан мен. Седип Сагдыевичинин угу, ада-өгбези хөй мал азыраар малчын ызыгуурлуг

улус чораан. Өгбелеринин изин чандыр баспаан аныяк эр совхозтуң бир кодан өшкүзүн хүлээп ап, кадара берген. Үр болбаанда «Сүт-Хөл» совхозтуң директору А.Т. Шаалы ону келдиргеш: «Назы-харың аныяк, эртем-билиң четчир кижидир сен, дуңмам, бригадирлеп ажилдап көр. Чүгле сагындырып каайн, бригадирлээн малчынга аңгы шалың көрдүмүн болду ийин».

Шак ынчаар Седип Сагдыевич өшкү бригадир апарып, малчыннар-биле ажилдап эгелээн. Кончуг талантылыг, угаан-сарылыгды, чонну удуртуп-баштап билер Кызыл-Тайга салбырының удурткучу Караа Дембирелович Ооржакты, Ишкин салбырының даргазы Дадар-оол Көк-оолович Монгушту ол онзалал демдегледип чоруур. Сорунзалыг-биле дөмей, чонну боттарыңче хаара туда бээр даргалар турган.

Мал ажилы ону удуртуп-баштаар бригадирден кончуг хамаар-

жырын аныяк эр ажилдап эгелээш-ле, билген. Малчыннарның ажилдаар хүннерин шактарга доктаатпаан, чылдың шөлээзи деп чүве көрдүмүн. Дүн-хүн дивейн, мал-биле халбактанчып ажилдаар маадырлыг кижилерни аныяк бригадир хүндүлөп, оларның ажил-ижин бүгү тала-биле экижидер дээш, чогаадыкчы езу-биле ажилдап чораан. Ылаңгыя чаш мал төлү алырда, тус черниң

Көдээниң айтырылганы

бойдузунга чагырткан өгбелеринин аргаларын колдады ажыглары-биле улуг кижилеринин арга-сүмелерин дыка ажыглап билер чорааннар. Шак ынчаар салбырларның эң эки өшкү өстүрер малчыныры бооп, Доржу (шолазы Калга-Сынныг), Дакпай (Боош-Баштыг), Чимит-Доржу Ондар, Дырбык Ондар, Чамзырын Ооржак, Эзер-оол Ооржак, Норжуң-оол Сат, Күнзеңмаа Сат, Балдык Монгуш оон-даа өскелер төрүүр чүс баш өшкүден 125-145 баш чедир анайларны ап, бүгү республикага динмирер турганнар.

Алдыы, Үстүү Ишкиннер чүгле аът оруу-биле харылзажыр, сугчар улгады бээрге, ыңай-бээр аргыжылга ай-айы-биле үстүп каар черлер-ле болгай. Малчыннар совхоз, салбыр баштаар черлеринден улуг негелде кылбайн, бүгү ажилдары боттарының күжү-биле кылып ап келгенер. Чаа төрүттүнген анайларга дагдан сиден, кадар чулуп тургаш, мандыдып алыр турганнар. Салбырларның складтарындан сула, оодурбаны, дусту аъттарга чүдүрүп алырлар. Малчыннарның бүгү ажылы аът күжү-биле кылып турганындан, совхозтан артык чарыгдалдар үнмейн турган.

Седип Сагдыевич ам-даа 30 ажыг инектиг, 300 ажыг шээр малдыг. Мал чокта ол олуруп-даа шыдавас. Ол солуннарны номчуп, республикада мал ажил-агыйының байдалын улуг кичээнге-биле хайгаарап чоруур. Тыва Республиканың Чазак «Тывага 2003-2010 чылдарда уксаалыг мал ажил-агыйын күрүнең талазындан деткиринин дугайында» тускай сорулгалыг программаны хүлээп алган. Ында 2010 чылда эътти 40 муң тонна, дүктү 1100

тоннага чедирер сорулганы салган. Улуг-Хем кожуннун Эйлиг-Хемде уксаалыг өшкү ажил-агыйлыг КУБ-туң ажылы солунна чорду. 50 муңдан эвээш авес шээр малды, ооң иштиде 20 муң чинге-нарын дүктүг хойну, 1500 баш мыйыстыг бода малды, 500 ажыг баш чылгы малды азырап, өстүрүп чораан делгем одар-белчирилг, ээн чыдар Ишкиннерже сагыш салыр үе келбээн бе? Биштиң Сүт-Хөл кожуннун даргазы Иван Шываңович Монгуш ТР-ниң Чазак, Көдээ ажил-агый яамызы-биле дугуржуп тургаш, Алдыы, Үстүү Ишкиннерге өшкү ажил-агыйлыг КУБтан тургускан болза деп хоочун малчын, бригадир Седип Сагдыевич күзелин илередип, саналын кирип орду. Шынап-ла, ону тургузарына шаандагы совхоз үезинде ажилдап чораан өзек малчыннар-даа ол-ла черлеринде боттарының хуузунда мал-маганы-биле чурттап, артып калгылаан. Ол хайыраан көдээ ажил-агыйның ажыктыг черлерин мынчаар ээн кааптарга, харааданчыгдыр деп, С.С. Ондарны ол чөптүг айтырыгны көдүрүп турарына мен база каттыжар кижидир мен.

Серге ОНДАР,
күш-ажылдың хоочуну.

"ШЫННЫҢ" ПОЧТАЗЫНДА

Шын деп чүл, ол сагымтынын турар бе?

"Шын — күчүлүг, шынар — ачылыг" деп эрте-бурунгу шагдан тура-ла, чоннуң амыдыралындан шилиттинип келген үлөгөр сөстөр бар. Бир эвес ниитилелде кижилер бүүрүзү шынны барымдаалап, сагып чоруур болза, дески-чаагай амыдыралдың тургустунарынга шынның күчүзү улуг. Бодумдан улуг салгалдык хоочуннарының "мегечи өртемчей", "ийи караандан башка эш чок, иезинден башка төрөл чок" дигип чугаалажырын дыңнап чордум. Бо сөстөр канчап тывалганыл, шынчы чоруктуң бадыткал чогуңдан үндезилеттингени тодаргай. Чоннуң кол нуруузу шынчы кижилерден тургустунган болбайн аан. Ынчалза-даа шынчы эвес кижилерниң эвээш эвезин амыдырал бадыткап турар.

Шынны кымнар быжы-биле сагып чоруур? Мээң угаазылап бодап чоруурум-биле алырга, башкың чүдүлгезин сагыш-сеткилин ханызындан хүлээп көрүп, ону шын-на сеткили-биле хажык чокка сагып, боттандырып чоруур кижилер шынны хажыдарындан дадалгалзаар деп билер мен. Ол ышкыш бурунгу өгбелериниң сагып чораан чурум-сагылгазын хүндүлөп көрүп, барымдаалап чоруурлар шынчы чорукту сагып, эдерип болур.

Марксизм-ленинизмниң номналын езугаар алырга, коммунисттик ниитилелдин эчис сорулгазы база шынга дүгжүп турар. Ол дугайында Чырыткылыг Далай-Лама башкы чиге-ле шыны-биле бижээт. Ынчалза-даа партияжи удуртулганың бажыңга олуруп турган чамдык шынчы эвес удурткучуларның коммунизмниң мерген, угаангыр өөредиглерин хажыдып тургулаанының хараазы-биле амыдыралдың чөптүг негелделеринге дүүшпес чоруктар эвээш эвес тургулаанын төөгүнүң

арыннары бадыткап турар.

Чурттап эрттирген чылдарымда амыдыралымдан көргөш, бүүрээним, кандыг-даа тургузуглук ниитилел хөгжүлдезинде шынчы чорукту чедип алыры болдунмаан деп билген мен.

Шынчы чоруктуң амыдыралга боттанмайн турарының бадыткалы кылдыр каш чижектен көргүзүп көрейин: оорлаар, мегелээр, үптээр-тонаар, күштээр-күчүлээр дээн чижектиг багай чаңылдар ниитилел хөгжүлдезиниң кандыг-даа үе-чадазында үзүлбейн келген. Ол багай чаңылдар бурунгу тываларның амыдыралыңа ховар таварылгалар бооп турган болза, социализм үезинде база уламчылавышаан турган.

Амгы "демократтыг угланышыкын-биле хөгжүп ор бис" дижиригис үе-чадада үстүндө айтыканым чуртталганың бужарбак моондактары көскүзү-биле непертээр. Бо багай чаңылдарының хайы-биле тыва кижилер бойдустуң чаялгазы-биле салгалдан салгал дамчып келгени көдээге мал өстүрүп азыраар амыдыралыңдан, араатанзы "ийи буттуг бөрүлөрдөн" корткаш, дадалгалзап, Кызыл хоорайны долгандыр сууржуп, кылыр ажылы чок аштап-түрөп чурттап турарларын көрүп чор бис. Мал ажылында ам чүгле шыырак дем-бүлелиг, эвээш санныг коданнар арткаан.

Чурттап турарымыс ниитилел тургузуунуң хоралыг аарыгыларының бирээзи — чоннуң, күрүнениң өңчү-хөреңгизин, акшата-төгериин оорлаар, самчыгдар, хуузуңда байып алырынче сундулап, чазы-чилби чоруун мурнадыр, харысалгалыг албан-хүлээлгезин өскээр ажыглаар албан-дужаалдыг кижилерниң тып-

тып турар апарганы чоннуң хомудалын хайныктырып турар болу берген.

Чөптүг амыдыралче шуудап кирип чадажып турарымыс үе-чадада база бир эптежир аргажок бужар бак чүве, хээли алыр чоруктуң непертээр турары болур. Ажылга кирер дээн кижилер, уруг-дарыын өөредилге черлеринче кирир дээн кижилер азы бажың-балгат алыр дээн кижилер хөй түнүг хээли төлээр болу бергенин чоннуң хомудал чугаалажып турарын эпти-ле дыңнаар-дыр мен. Ол хамаанчок кем-херек үүлгеткен,

бар-дыр бе, мен чок деп харыылаар мен.

Ажыл-агыга кижилер хүлээп алырда, таныш-көрүш, тала-дугай тыртыжар чоруктар, арын-нүүр бодааш, чашпаалажыр чоруктар база чок эвес. Үстүндө чижектер-биле дөмөйлөшкөк, шыңга дүүшпес, чоннуң чөптүг чуртталгазынга шаптык бооп турар моондактарны коптарып санаар болза дыка хөй болдур ийин. Чоннуң хостуг үнүн магадылаан демократия дугайында бодалымын допчузу-биле илередиксей-дыр мен.

Амыдыралдың негелдезинге шынчы чоруктуң дүүшпейн турары дег, езулук улусчу демократияның кандыг-даа ниитилел тургузуунуң чылдарында болур-чогуур негелдезинге дүүшпес, чөптүг эвес бооп турары илгерей-ле болгай.

Социалисттик ниитилел тургузуунуң чылдарында эрге-дужаалдарга депшиттирип соңгудар кижилерни коммунисттик намның удуртулгазы шилип тыпкаш, чонга суртаалдап-суртаалдап бадыла-дып каар турду. Соңгудаларга чаржалажыкчылар-даа турбаан чүве. Намның сүмөлөп каан кижилеринге удур бадылаар кижилер ховар турган. Бодап көөргө мында улусчу демократияга хажы-дылгалар бар ышкыш кылдыр көстүр, ынчалза-даа коммунисттик намдан шилиттинген кижилер чон мурнунга ак сеткилди-биле аажылдап чорааннар.

Амгы үе-чадада улусчу демократияның сагылгазы кандыгыл, ону тодаргайлаар дээр болза база-ла эрге-чагырганың удуртулгазын соңгудаларың канчаар эртип турарын чижекке ап болур. Билир-ле болгай бис, кудуку-даа, үстүкү-даа албан черлеринге соңгудалар аас-дыл, алгыш-

• Ажык чугаа

харын-даа "өлүрүкчү чорук кылган кижилер безин хээли төлөп тургаш, агарып үне бээрлер" дигип чугаалажыр боор чорду.

Бо чурттап турар ниитилели-висте чоннуң амыдырал-чуртталгазында дең-дески эвес байдалдың тургустунганы чонну хомуда-дып турар. Албан-дужаалдыг черлерде ажылдап турар кижилерниң ап турар акша-шалыңы өй-чижек чогу-биле көвүдээр, бөдүүн ажыл-чын кижилерниң болгаш тускай эртемниглерниң, башкыларның, эмчилерниң айда алыр акша-шалыңы амыдыралыңа чедишпес, ону чогуур өй-шаанда бербес, квартал-кварталы-биле хожудаашкында турар болгай. Маңаа тодаргай чижек, Дээди Хуралдың комитеттер даргаларының айда алыр акша-шалыңы 35 муң рубль. А аныяк башкыларның айда алыр акша-шалыңы чүгле 2-3 муң хире-дир. Башкыларның ажылының чымьжы канчаар Дээди Хуралдың комитет даргаларының ажылындан чиик эвес-ле боор. Үстүндө деңнелден алгаш көөр болза, амыдыралда шынның бадыткалы

кырыш, чаргы-чаалы-биле эртер болу берген ышкыжыгай. Тодаргай-биле чугаалаарга, хөй акшата-төгерикиг, арга-хоргалыг, бьжыг деткимчелиг кижилер соңгуттурар апарган чүве-ле болгай. Улусчу демократияның сагылгазының көскүлөк кол херечизи болур. эрге-чагырга соңгудаларының уjur-чурумдан ашканы-биле чон ону хүндүлөп көрбөс, соңгудаларга барбас кижилерниң санының көвүдээни ында болбазыкпе. Соңгуттуруп алган соонда, багай-даа ажылдап турза, халаар-солуур эрге кымда-даа чок боор-дур.

Россияның девискээрлеринин губернаторларын РФ-тиң Президентизи томуйлаар кылдыр чурумчудуп турары таварылга эвес. Улусчу демократияның кызгандыгың база бир херечизи шүгүмчүлөлдүн болгаш бот-шүгүмчүлөлдүн эвээжээни-биле тайылбырлаттынар. "Шынның сөглээн кижиге — тенек кижилер өштүг, шыык туткан кижиге — ызыраар ыт өштүг" дигир. Удуртулганың кошкаагың болгаш ажыл-агыйда четпестерни чиди-биле шүгүмчүлээр дээштиг арганың эвээжээни база-ла улусчу демократияның сагылгазының кошкаан херечилеп турар.

Социалисттик ниитилел тургузуунуң чылдарында шүгүмчүлөл болгаш бот-шүгүмчүлөл улус ажыл-агыйын бурунгаар шуудадып, корум-чурумну быжыгларының чидиг кымчызы турган болза, амгы үеде шынны бадыткаарының ол чаагай чаңчылы уттундуруп бар чыдыр ышкыныл.

Шын деп чүл, ол сагыттынып турар бе деп айттырыгга хамаарыштыр бодалымны кысказы-биле илереттим. "Шынның" номчукчулары ону канчаар көрүп турарын дыңнаксап артым.

Аваа МОНГУШ,

Кызыл хоорай.

БИСЧЕ ЭЭ КӨРНҮР БОЛЗА...

Тес-Хем кожуунуң Куран суурда чаш ажы-төлүвүс-биле каттыштыр 90 шаа чурттакчылыг, 28 өреге чурттап турар бис. Суурнуң чурттакчыларында 90 баш бода, 300 ажыг шээр мал, 2 аът бар, хаван, дагаа, кас, тоолайлыг-даа өрегелер бар. Амыдыралдың амгы үеде негелдеси ыңдыг: бай, тодуг, эки чурттаары бодундан хамааржыр. Ону бисте кижилер бүүрүзү эки билер болгаш бодунуң шаа-биле хөделип турар.

Куран суур — Шуурмак суму-зунуң бир арбаны. Эрзин — Кызыл аразынын улуг автомобиль оруунуң кыдыында, оон 1 километр хире черде сууржугаш ийин.

Бистиң чанывыс-биле электри шугуму-даа, радио телефон-даа шугумнары эртип турар. А бисте телефон-даа, радио-даа чок. Улуг электриге кошпаан-даа болза бисти Таңды кожуунуң Балгазында подстанциявыс ток-биле хандырып турар, ында улуг хомудалывыс чок. Бисте эмнелге пунктузу, садыг-магазин-даа чок. Чаяан бооп Эрзин чурттуг сайгарлыкчы Светлана Биче-оол өгбүлөзи-биле аныяктар эвилелдеп алгаш, суурнуң кыдыында-даа болза делгем, улуг кафе-столовая ажытканы бисте улуг өөрүшкү болган. Бо коллектив бисте дузалажып, бистиң бүгү-ле хем-чеглеривиске деткичилеп турар, аңаа өөрүп четтиргенивисти

илеретпес аргавыс чок.

Ол-даа канчаар, ыңдыг-ла ыйнаан, оода-ла соңгуп алган даргаларымыс-даа, яңзы-бүрү деңнелдиг депутаттарымыс-даа бисти тоовазын кайгаар бис. Соңгуда мурнунда эки-ле азап турдулар ийин. Оларны чалап, дилээривиске-даа бисте келбес-тир. Мегелеп, хоозун чүве бижиди дивес кылдыр чижектен база кирип көрейин. Бо чылдың эгезинде бистиң суурда байдалга, моон соңгааргы сорулгаларымыска хамаарыштыр чугаа кылырын суур чону дугурушкаш, аңаа суму, кожуун чагыргаларындан төлээлерни ыяп-ла кириш-

ның эрткен чылда кылган ажылының отчеттарын таныштырып, бисте чаңгыс кижилер-даа келбеди, бистиң үнүвүстүң херээ чок болганы ол бе?

Мындыг элдептиг бир айтырыг бар, ону суур чону дарый шитпирлээрин шыңгыы негеп турар. Эрткен чүс чылдарның 80-90 чылдарында бээр бо чаңгыс эвес удаа көдүрлүп келген кожуун удуртулгазынга күш четтирбейн турар бе азы ооң эчизинге чедир ону шитпирлексвейн турарында чүве ийикпе? Тес-Хем, Таңды кожууннарының кызыгаарының кырында турар Куран суурнуң айтырыгы хамык уjur ук кызыгаар Куранны таварыштыр эрткеш, суурну ийи чара киргенинде. 2006 чылдан эгелеп тус чер бот-башкарылгасынга чаар-тылгалар эгелээрге, Таңды кожуунуң девискээринде турар бажыңнарывыс ында чурттап турар хамаатыларымыс-биле ол кожуунуң чаа тургустунуп турар Кызыл-Арыг суму-зунче кызыгаарга чагыртып, шилчий бербес бе деп айтырыг хөлзенчиг бооп турар.

Мынчаар-ла төп орукта "кыдыг черде" ээнзиргей байдалда чурттап, кожуун удуртулгазындан деткимче манап, дуза дилеп ооралдыр бис.

Төмүр БАРХӨ.

Куран суурнуң чурттакчызы, күш-ажылдыг хоочуну.

Хомудал чагаа

тирер деп шитпирлээн бис. Хуралды февраль 28-те эрттирер кылдыр чарлааш, даргаларымыска бо чүлдүн автору боду Самагалдайга чедип, дыңнаткаш, чалаан. Даргалар кээрин азааза, келбейн барган, чон кежээге чедир манаан. Ооң даартазында март 1-де Самагалдайга катап четкеш, даргаларның чедип болур хүнүн, шагын дугурушкаш, чөпшээр-режилге езугаар хуралды март 10-да 13 шакта болур кылдыр чарлаан, ол хүн даргаларымыс база келбээн. Чылдагааны ам-даа билдинмес. Мындыг байдалда чон шыжыгып, хомудавайн канчаар негелде кылыры-даа албан.

Республиканың, кожуунуң, суму-зунуң эрге-чагырга органны-

Солунга үнген материалга хамаарыштыр

СОҢГУКЧУЗУН ХОМУДАТПАС УЖУРЛУГ

"Шын" солунуң арыннарынга ооң номчукчулары боттуг амыдыралда бар четпестерни илереткен ажыктыг шүгүмчүлөлдиг материалдарны сөөлгү үеде бижип турары — мээң сагыш-сеткилимге таарышты. Оларның кол-ла сорулгазы — четпестерни дүрген эткеш, ажыл-ишти, амыдырал-чуртталганы экижидери деп билип чоруур мен. 2005 чылдың февраль 5-те №13 "Шында" үнген "Палата №6" дижири апарган" деп материалды номчааш, ону чүлдүгзүнүп, деткээн мен. Бир эвес ук материалдың автору адын салып каан турган болза, херек кылып чедер бергеш, ооң холун тудуп, чедиш-киннерни күзээр ийик мен.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының ажыл-чорудулгазында четпестерни шыны-биле бижээн деп санаар мен. Мында колдуунда палатаның удуртулгазынга хамаарышкан чүлдөрдү тодаргай айтыпкан болду. Республиканың 2005 чылда бюджетин кандыг-ла-бир чөптүг эвес чылдагааннарга сылдагалал алгаш, өжегерээн саададып турганын кижилер кайгаар чүве-ле болгай. Соңгукчулар депутаттарга идегээш, бүүрүзүш, соңгуп алганы кымга-даа билдингир. Ындыг болганда депутат кижилер бодунуң соңгукчулары дээш сагыш салыр, оларның дилеглерин, чагыгларын хүүсүдир дээш ажылдаар, оларны хомудатпас уjurлууг. Ындыг турбуже, үр үениң дургузунда бюд-

жетти чүге бадылап бербейн, шаптыктап келгенил? Ол дээрге чоннуң амыдырал-чуртталгазы-биле тудуш холбаалыг болгай.

"Палата №6" ... деп эгелиг материалда палатаның удуртулгазының ажылын колдады бижээн болду. Депутаттарның эрткен-даа, амгы-даа ажыл-чорудулгазынга четпестерни айтыпкан болза, материал улам-на дээштиг болур турган деп санаар мен. Маңаа чамдык чижектерни кирир бодадым. Депутат Зоя Сат Кызыл хоорай чагырганың даргазынга ажылдап турда, ооң ат салганы доктаалы езугаар "Буяныг" кооперативиниң инвалидтери боттарының акша-төгери-биле үш тудугну кылып алган турда, күштүг трактор-биле бо-ла дарганың чөпшээрели-биле буза үстүрүп каапкан. Ук черни өске кижилерге берипкен. Инвалидтер биче эвес когаралга таварышкан. Ооң өрте-күне-зин мынчага чедир эгидип, төлөп бербээн. Депутат Анатолий Дамба-Хуурак Тере-Хөл кожуунуң социал экономиказын хөгжүдериңче сагыш салып турза-даа, чурттакчы чону эвээш санныг Балыктыг суму-зун тургускаш, ооң даргазынга Кызылда чурттап турар кижини томуйлап каанын эскербээни элдептиг. Оон өске-даа депутаттарның ажылында, амыдыралында четпестерни билер мен, амдызында ону биживес деп шитпирледим.

Галина МОНГУШ,
Кызыл хоорай.

"Чай - 2005"

СОЛУН БОЛГАШ АЖЫКТЫГ БОЛУР

Уругларның чайгы дыштанылгасы база ажыктыг эртер ужурлуг. Ону таарыштыр организастаар, белеткээр апаар. Ол дугайында ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем сайыдының оралакчызы Уран-кыс Сергеевна Ондар-биле интервьюну сонуургаңар.

—Уругларның чайгы дыштанылгасы кандыг болуру, Уран-кыс Сергеевна?

—Бистиң Өөредилге болгаш эртем яамызында түр штаб ажылдап тур - "Чай-2005". Ук штаб чайгы дыштанылгасына хамаарыштыр бүгү ажылдарны удуртуп турар. Чайгы дыштанылгасы солун болгаш ажыктыг болзун дээш белеткел ажылдарын чоруткан. Лагерьлерни организастаарының семинарын эрттирген, чайын уруглар-биле ажылдаар педагогтарның ажил-чорудулганын кижизидилге планын тургускан. Лагерьлерниң өртке удур чепсеглелин база уругларны аай-дедир дажыглаарының талазы-биле болгаш лагерьлерниң санитар-эпидемиологтуг негелделерин хынаан. Вожатыйларның курстарын болгаш семинарларын эрттирген.

Бо чылын кижизидилге ажылын элээн калбарткан: уруглар чайын чүглө дыштаныр эвес, а бирле ажыктыг чүлдү билип алзын дээш ажылдаар апаар. Кадыкшылга-билиг угланышкыны дээрге янзы-бүрү бөлгүмнер-дир: экологтуг, этнографтыг экспедициялар, компьютер билинге

өөренири, кичээл аайы-биле олимпиадалар, орус болгаш тыва дылдарны ханыладыр өөренири дээн ышкаш. Чогаадыкчы, хөгледикчи угланышкыныга хамаарыштыр КВН ээлчеглери тургустунар. Кадыкшылга-спорт угланышкыныг ажылдар лагерь бүрүзүнге турар.

"Сайзырал" төптүн баазыныга кадыкшылга-реабилитация угланышкынын бо чылын бир дугаар ажыдар. Май 30-де төпте чайгы дыштанылганың бирги сезону ажыттынган. "Ажык чүрек" дээр элээдилер клуву чыл дургузунда ажылдап келген, ында 40 ажыг чединмес өг-бүлелерниң уругларынга солун программа ажылдап кылдынган. 20 уруг бирги сезонда дыштаныр, ийги сезонда база 20 уруг дыштаныр. Хүнү уруглар гимнастика болгаш каңнаныр өске-даа ажылдар-биле эгелээр. Уругларның кадыын быжыглаары - лагерьниң эң кол сорулгасы. Эмчиниң консультациязы болгаш сүмелерин өөренип көрген. Ол дээрге фитотерапия, массаж, шимченгир оюннар, хөлче агаарлаашкын, витаминотерапия-дыр. Сезон дургузунда төптүн

психологтары Марина Жальских биле Марина Полат хүннүн-не уруглар-биле тренингилерни кылыр. Ол уругларга бот-боттарын эки билчиринге дузалаар.

Хоорайже экскурсияларны организастаары көрдүнгөн, танцы студиязынга авангард чурукчулар школазынга кичээлдер уругларның чогаадыкчы чоруун улам сайзырадырынга дузалаар.

Төпте "Бүзүрел" телефону доктаамал ажылдап турар. Уруглар, ада-иелер-даа долгап болур. Дугаары: 5-32-55.

Турисчи-чурт-шинчилел угланышкынын чылдын-на сайзырадып турар бис: республиканың солун черлеринче уруглар походтап, экскурсиялап турар. А бо чайын республикадан дашкаар Абакан, Минусинск, Шушенск хоорайларже баар. Бичии камгалакчылар ээлчээн планнаарынга хамааты-патриотчу угланышкын алдынган. Ада-чурттуң Улуг дайынынга тиелелгениң 60 чылынга тураскааткан дилекчи экспедициялар ажылдаар. 2004 чылдан бээр уругларның дыштанылгасы албан черлери чаа литературабиле хандырттынган. Хоорай кыдының стационар лагерьлериниң паспортизациязын кылган.

—Бо чайын республикага каш лагерь ажылдаарыл? —Өөредилге системаның

талазы-биле 245 лагерьлер ажылдаар. Оларның 161-и чүглө хүндүс ажылдаар — школа чанының лагерьлери. 27-и профиль аайы-биле, 17 кадыкшыл, 16 хоорай даштының лагерьлери, 24 лагерь дыштанылганың болгаш күш-ажылды болур. Оон аңгыда чайгы күш-ажыл отрядтары, өөредилге-бүдүрүлгө бригадалары ажылдаар. 21405 уруг организастыг дыштаныр. 1200 уругну чонну ажылче хаара тудар төп ажыл-биле хандыраар. Ылаңгыя берге байдалдыг азы чединмес өг-бүлелерниң уругларынче эң кол кичээнгеи углаар. Олар чүглө дыштаныр дээш эвес, а эвээш-даа болза акша-төгөрик ажылдап алзын дээш хемчеглерни алыр бис.

Назы четпестерниң чурум үрээр чоруун болдурбазы-биле баш удур шыңгы хемчеглерни алыр бис. "Элээди—чай" деп операция чоруп турар. ИХЯ-ның учедунда турар 250 уруг "Байлак" лагеринге дыштаныр. Ылаңгыя чер кезип чоруур уругларны бир дугаарында хаара тудар сорулгалыг бис.

—Активчи, эки өөредилгелиг, спортчу уругларның дыштанылгасын канчаар организастаары көрдүнгени?

—Салым-чаянныг уругларны деткири-биле республика олимпиадаларының, конференцияларның, маргылдааларның тиилекчилеринге "Баштың болукап тур мен", "Олимпиец", "Линг-

вист", "Лидер", Аныяк турист", "Аныяк техник" дээн чижектиг школалар болгаш клубтар ажылдаар. "Дус-Хөл" профилакторийге уруглар орус болгаш тыва дылды хандыр өөренип, дыштаныр аргалыг болур. Кожууннардан келген уруглар хөлге эмненип ап база болур. Тускай угланышкынын лагерьлер болгаш чогаадыкчы школалардан аңгыда республика чергелиг хемчеглерни организастаар, чижээлээрге, школачылар спартакиадазынга спорттуң 14 аңгы хевирлеринге ТР-ниң Чазак Даргазының кубогу дээш маргылдаалар болур. "Лидер XXI" деп 3-ку республика конкурзу болгаш шериг-спортчу оюн "Зарница", спортчу ориентация маргылдаалары эртер.

—Уругларның аш-чеминиң шынарын экижидер ажылче кичээнгеи углаарын санитар эмчилер сагындырып турар болгай. Ол талазы-биле байдал кандыгыл?

—Санитар-эпидемиологтуг хайгааралдын негелделери сагыттынган. Лагерьлерниң септелгези июнь эгезинде доостур. Айның ортан үезинден чайгы дыштанылгасын ажыттынар. Уругларның аш-чем рационунга фруктулар, сүт, янзы-бүрү сок аймаа болгаш эки шынарлыг эт-биле хандырылганы кичээнгейге алган. Аш-чем хандырылгасынче 4 миллион рубльди үндүргөн.

Тамара КУУЛАР чугаалашкан.

ЧОГААДЫКЧЫ ШИНЧИЛИГ...

Уругларның өөредилгеге, эртем-билигге сонуургалдыг болурунга, харын-даа келир үеде кандыг кижилер болуп эзеринге эге класс башкызының удуртулгасы улуг салдарны чедирер. Бистиң уругларывыс бо чылын Кызылдың 15 дугаар школазының 4 "в" класын доозуп турар. Оларның башкызы Зоя Лама-Сюевна Монгуш.

Башкывысты чүглө бо удаада эвес, оон мурнунда өөредип турган өөреникчилеринден, база-ла бистиң уругларымыстан таныыр ада-иелер аравыста хөй. Ол Кызылдың 3, 15 дугаарлыг школаларына база Тываның күрүне лицейинге эге класс чадазын ажытчып ажылдап келген. Россия Федерациязының Улус өөредилгезиниң тергинни, дээди категорияның методист башкызы, хүндүлүг аттарның эдилекчизи.

Зоя Лама-Сюевна бо классты чүглө 4 класка алган, ыңчалзажок ол уругларга бодунуң кызыгаар чок чогаадыкчы шинчизин, ынакшылын дамчыдып берип четтирилкен. Башкының эрттирген чаңгыс кичээлинден, чаңгыс хуралындан, чаңгыс класс шагындан безин кижилер хөйүнү билип алыр болгаш долгандыр турар делегейже көрүжү, сонуургалы кыптыгып келир дизе чазыг болбас. Ылаңгыя кошкак өөреникчилер-биле ажылдаары, орус, тыва дылдарга эдиртиг, чогаадыглар бижип өөредир бир тускай. Түңнелинде уруглар класка, школага-даа болуп эрткен конференцияларга күзүлдү-биле киржип турар.

З.Л.Монгуш шүлүктөр, эртем номнары бижири, ол ышкаш спортка, ылаңгыя волейболга хандыкшылдыг. Хөгжүм херекселдеринден гитарага, баянга хостуг ойнаарын, ырлаар-танцылаарын магадап ханмас бис. Ол ийи оолдарының ынак авазы.

Ада-иелер: Шолбаана ОНДАР, Самира ЧАМЫЯН, Чодураа ЧҮЛДҮМ, Кама ТҮЛҮШ, Алена ОНДАР.

Психиктиг сайзыралы озалдап турар уругларны өөредир

Сөөлгү чылдарда өөредилге материалдарын угбайн турар уругларның саны нийти билиг школаларында эвээжээр туржук, улам көвүдөп турар. Ооң чылдагааннары хөй: чуртта болуп турар экономиктиг кризис, ада-иениң арагаже сундулааны, ажы-төлдүң эки чемненмейн турары, аваларның кадынының кошкаа дээш, аңгы-аңгы. Салгалдан салгал дамчаан хан аарыгларындан болгаш сөөлгү чылдарда чаа божаан чаш уругларның хөй кезин бажында кемдээшкениг болуп турар. Иштиг тургаш авазы хөй эмнер ишкен, чем холааны дээш чылдагааннар-ла хөй. Бичии кижилер бүрүзүнүң сайзыралы дөмей эвес болганда, өөредилге материалдарын шиңгээдип алыры база аңгы-аңгы болур.

Угаан-медерелиниң сайзыралы озалдап турар, кады кошкак, өөредилге материалдарын угбайн турар уругларны тускай комиссия хынааш, коррекция класстарына өөредир кылдыр тодарадып турар. Аңаа өөреникчилерниң өзүлдө деңнелин, угаан-медерелинге дүүштүр, башкылаашкынын чаа-чаа арга-методтарын ажыглап тургаш өөредип, арга-сүмени берип, эдилге (коррекция) угланышкынын өөредилгени чорудуп турар.

Коррекция класының өөреникчилериниң аразында школага өөрениринче белеткел ажылы чоруттунмаан, уруглар сарыга турбайн, бажыңдан школаже дорт келгенер база бар. Ол уруглар өөредилгеге сонуургалы чок, өөреникчи кижиниң школага негелдезин күүседип шыдавас. Башкының чугаазын сонуургавас, кичээнгеи кошкак, туруучал, сактып алыры оожум, аажы-чаңы хар назынынга дүүшпес, чаш хевээр.

Кичээл үезинде ойнай бээр, шылай бээр, боттарының туразы-биле кылаштап чоруптар. Бот-боттары аразында ала-чайгаар бактажы бээр. Оларның сөс кураавыры чегей, үн адалгазы шын, тода эвес, үннерни ылгап шыдавас, харылзаалыг чугаазы сайзыраваан, өңнерни ылгап шыдавас, долгандыр турар бойдус-биле эвээш таныш, бөлүктөп деңнеп, ылгап билбес, азы бергедежи бээр.

Бичии кижиниң боттарына хамаарылгасы база багай. Бодун туттунуп, алдынып билбес. Чүнү күзей-дир, ону кылыр. Чамдык уругларның арын-шырайы багай, көрүжү дедир болур. Идик-хевин боду кедип, өөктерин өөктенип шыдавас болур. Моториказы, миннишкын органы сайзыралы, чедир сайзыраваан. Ада-иезин, чок кижилериниң ат-фамилиязын безин билбес болгулаар. Хөй кезиниң аажы-чаңында, анаа уруглардан ылгалып турары: хорадаачал, могоаттынычал, ыглаган, өжөш, хомудаачал.

Баштайгы хүнден эгелеп-ле, кичээлге шыңгыы белеткенип, хөй көргүзүп материалдарын, аңгы-аңгы арга-методтарны

ажыглап эгеледим. Кичээл үезинде оожум, чараш музыканы дыңнадып, солун тоолдардан үзүндүлери номчуп берип, дидактиктик оюннарны ойнадып турдум. Түңнели мени өөртпээн, 5-6 кижилер чүнү-даа сонуургавас болду. Ам чүнү канчаар? Өөреникчилерниң бажыңнарынга барып, ада-иези, чок улустары-биле чугаалажып, оларның чурттап турар социал байдалы-биле таныжып көргөн мен. Уругнуң бажыңга бодун алдынып турары, аажы-чаңы, сонуургаар чүүлдерин, кымга, чүге ынаан айтырып, со-

Кичээл үезинде уруглар турупкан, шугулдап олурар болза ажылдыг өске хевиринче шилчири бис. Парта кырынга чыдып алгаш, оожум музыка дыңнаар. Эң-не эки чүл дугайын бодаар.

Башкы өөреникчилерин хүндүлөс, оларга багай хамаарылгалыг болур болза, өөреникчилерниң хүндүткели, бизирели, ол башкыга хамаарылгасы баксыраар, школадан, өөрениринден оспакасыраар апаар.

нуургап көргөн мен. Олар бажыңга база-ла могоаттынычал, өжөш, ыглаган, чүве сонуургавас, сөс дынвас болганнар.

Чамдык өг-бүлөде арагалаашкын, ада-иезиниң үргүлчү алгыш-кырыш дыңнап, муңгарап, муңчулуп, аш-тодуг, даштыгаа - кудумчуга, өске бажыңнарга хонаттап, чурттап чоруурлар бар болган. Ада-иези уруунуң кайда, канчап, кымның-биле чоруурун безин билбес боор.

Мындыг чоруктуң түңнелинде чаш кижилер долгандыр турар бүгү чүвеге хамаарылгасы дыка баксыраар, оларны көөр хөңнү чок апаар. Ол хамаарылганы ажып эртери берге, ыңчалза-даа ону ажып эртер сорулганы салган турдувус.

Мындыг таварылгада өөредилге-кижизидилгениң чедишкениг болуру, мээң бодап турарым-биле алыр болза, өөреникчи бүрүзүнүң байдалын, бергедежип турар чылдагаанын өөренип көргөш, тускай

ажылды чорудар. Уругга беседа кылып, кончуп, хөй суртаал ажылы чорударга дузалаар хамаанчок ону дедирлендирип, өжөштирип болур.

Ынчангаш өөреникчи-биле бот-тускайлаң коррекция (эдилге) ажылын чорудар мурнунда, ада-иелерни ол ажылче хаара туткан мен. Ада-иелерге ажык кичээлдерни, хуралдарны эрттирип, аңаа "Психиктиг сайзыралы оожум уругларны өөредириниң онзагай байдалдарының" дугайында беседаны чорудуп турдум. Ада-ие, башкы-биле демнежип алгаш, уругларынга дузалажып, шыдамык, тура-соруктуг болуп ажылдаарын чедип алыр. Ада-ие-биле беседа үезинде билдиргени — чамдыктары номчудуп, онаалгазын кылдыртып шыдап чадааш, оларны кончуп, эттеп-даа турар болдулар.

Уругну ооң бир-ле эки чүве кылган чүүлүнге даянып алгаш, ону мактап тургаш, оларның бодунга бүзүрелин оттурар. Ада-ие боттары шыдамык, быжыг тура-соруктуг болур. ЗПР уруглар чүвени көрүп, суйбап-тударына ынак, ыңчангаш оларны бажыңга-даа, школага-даа сонуургаан чүүлдерин көргүзүп турарга эки.

Сан кичээлинде салаа-биле, палочкалар-биле, ойнаарактар-биле санап турар бис. Санаар ыяштар-биле бажыңны, үш-булуңчукту, квадратты, елка ыяшты тургузуп турдувус. Мячик-биле ойнап (уруглар тудуп алгаш, дараазында саны адааны), адышты часкап (башкы кашка чедир адааны), каракты шийип алгаш, санап тургаш марштап кылаштаар.

Хөй кезинде мындыг уругларга онга чедир санаары дыка улуг бергедешикни болур. Оларга онга чедир саннарны бодаарда салаа-биле, санаар ыяш-биле бодадырга дыка чедимчелиг көргүзүлгө тургустунар. Самбың-биле, шугум-биле база болур. Кым чүнүң-биле күзей-дир, ооң-биле бодадырга дыка эки болур.

Математика кичээлинде бөлүктөп ажылдаарын база чорудуп турар мен. Бөлүктөп ажылдаарга уруглар дыка сонуургаар. Сорулгасы — класстың ажылдаар активин көдүрер, сонуургалы бедир, бот-боттары хынажыр.

Бот-тускайлаң ажылдаарга эптиг. Хөй катаптаан соонда, сактып алгаш, уругларның хөй кезин номчуй бээр. Ийи, чаңгыс уруг шуут кожуп номчуп чадап туруп бээр.

Кичээл үезинде уруглар турупкан, нервиленип олурар болза ажылдыг өске хевиринче шилчири бис. Парта кырынга чыдып алгаш, оожум музыка дыңнаар. Эң-не эки чүл дугайын бодаар.

Майя КУУЛАР, Чыраа-Бажы школазының эге класстар башкызы.

ФОТОРЕПОРТАЖ

Июнь 1-де Кызыл хоорайга Бүгү-делегейниң уруглар камгалалының хүнүнде Тыва Республиканың В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга бичи уруглар аразынга «Мини-мисс» деп мөөрей болуп эрткен.

«Россияның уруглары» фондунуң Тывада салбырының даргазы Сара Монгушовна Ооржак, З.Д.Монгуш Улусчу чогадылга бажыңының килдис эргелекчизи «Мини-мисс—2005» мөөрейниң тилекчизи Мөңгүн-Тайгадан Донгак Милананы шаңнап турары.

Мөөрейге Ак-Довурак, Кызыл хоорайларга болгаш кожууннарга болган «Мини-мисс» деп мөөрейлерниң тилекчилери киришкен. Олар кымнарлы дээрге: Кызыл хоорайдан «Мини-мисс» Пильчин Настя, «Вице-мисс» Елаева Алина, Монгуш Айрана (Ак-Довурак), Лапчаа Анхэлика (Бай-Тайга), Седен Милагрос (Барыын-Хемчик), Саая Сайсуу (Чөөн-Хемчик), Горюк Анастасия (Каа-Хем), Саая Янзымаа (Кызыл кожуун), Донгак Милана (Мөңгүн-Тайга), Докпай-оол Марина (Би-Хем), Ооржак Дельфина (Өвүр), Ондар Мариетта (Сүт-Хөл), Саая Сабина (Таңды), Кыргыз Артыжана (Тес-Хем), Бичижижик Онзагай (Тожу), Салчак Олча (Улуг-Хем), Хомушку Уранза (Эрзин), Аный-оол Лилиана (Чаа-Хөл), Намчак-оол Даң-Хаяа (Чеди-Хөл).

Мөөрей үш көргүзүггө эрткен: таныжылга, уран чогадылга, национал хеп.

Түңнелинде «Мини-мисс» Мөңгүн-Тайгадан Донгак Милана болган, «Вице-мисс» — Артыжана Кыргыз (Тес-Хем), «Мисс обаяние» — Монгуш Айрана (Ак-Довурак), «Көрүкчүнүң сонуургалы» — Саая Сайсуу (Чөөн-Хемчик), «Мисс талант» — Саая Янзымаа (Кызыл кожуун), «Мисс национал хеп» — Бичижижик Онзагай (Тожу), «Мисс талант» — Хомушку Уранза (Эрзин), «Мисс грация» — Пильчин Настя (Кызыл хоорай).

Фоторепортажты Василий Балчий-оол кылган.

ЧЕТТИРДИВИС, Сагыш Човаачыкын ШЕРИГ-ООЛ ДИЗИЖИКОВИЧ

Тыва Республиканың бирги Президентизи, ам Чазак Даргазы Шериг-оол Дизижилович Ооржак, шынап-ла, төрөл чонунга сагыш-сеткилиниң ханызындан бердинген, сагыш човаачал, биче сеткилдиг, кээргээчел, ачы-буяанныг кайгамчык эки мөзү-шынарлыг кижжи деп чүвени бистер өрт халавынга таварышкаш, ооң-биле үргүлчү ужуражып, чугаалажып, харылзажып тургаш билдивис.

Ооң сагыш човаачалын, кичээңгейлиин, берге айтырылганы дораан шитпирлептер тывынгыр, сагынгырын шуут магадап ханмадывыс. Өрттен когарааннарны түр чурттаар оран-сава, чиир аш-чем-биле дораан хандырган. Бүдүн республиканың хөй адырлыг ажил-агыйын харыылап, удуртуп оран чайы чок, кончуг ээ-харыы-салгалыг Дарга хирезинде, «Өрт айылынга таварышкан чонум бар чүве, канчап турлар ирги» деп сагыжы аарып чоруундан орай кежээ-даа, дүне-даа бистерге чедип келгеш, амыдыралывыстың, кадыывыстың байдалын айтырар.

Чазак Даргазы бистерге чүгле түр чурттаар оран-сава тып берген эвес, өрт айылындан когараан, идик-хеви, эт-херексели чок ар-кан кээргенчиг өг-бүлелер, кижилер чурттаар бажыңны дүрген туттурар, бажың садып алыр акша-төгерики тывар, когарааннарга акша дузазын көргүзөр дээш тодаргай хемчеглерни алган. Ооң түңнелинде кыска хуусаада Буренкыя кудумчузунда чурттага бажыңын ажылгалда кириген.

Ында хөй ажы-төлдүг өг-бүлелер, инвалидтер чурттай берген. Сертификат-биле бажың садып алыр кижилерниң берге байдалын өөренип көргөш, акшаның түнүн 330 муң рубль чедир Дарга өстүрүп берген. Бистиң кайывыс-даа ол хире түннүг акшаны алдывыс. Мен, Саида Шожал, үш өрээл бажың садып алгаш, чурттай бердим. Мен, Салбакай Тарапай, чоокку үеде бажыңны садып алыр мен. Ынчангаш Чазак Даргазы Шериг-оол Дизижилович Ооржакка сеткиливис ханызындан улуу-биле өөрүп четтиргенивисти «Шын» солунну дамчыштыр илередип тур бис.

Чүгле өрттен когарааннарже, бистерже, Дарганың сагыш човаашкынындан алгаш көөрге, республиканың ажил-херезин кайы хире удуртуп турары билдине бээр деп санап тур бис. Ажыл-агыйны кайы-даа адырынче, кайы-даа кожуунче, сумуже сагышты ол салып, оларның бурунгаар хөгжүлдэзи дээш хөй чүүлдерни кылган. Ынчангаш республиканың социал экономиказы

сөөлгү чылдарда хөгжээн, чоннун амыдыралы чыл келген тудум-на, экижил орат. Ону Тываның чурттакчы чону кончуг эки билер. Чонун идегелин долзу-биле чаалап алган билдиг удуртукчу Шериг-оол Дизижиловичини соңгукчулар каш удаа республиканың баштыңына соңгуп ап, бүүрелин көргүскен. Ол чараш бойдус чурумалдыг, бай-байлактыг, ажил-ишчи, талантылыг чоннуг Тывазының бурунгаар хөгжүлдэзи дээш дыштаныр хүн чок, уйгузун, дыжын харамнанмайн дүн-хүн дивейн, ажылдап чоруур. Төрөл чону дээш шак мынчаар ажылдап чоруур республиканың төлептиг удуртукчун Кызылда үнүп турар чамдык «сарыг солуннар» ооң ат-алдарын, арын-нүүрүн баксырадыр дээш, ону дорамчылап бижээн материалдарын буруу шаап турар бис. Шак ындыг меге материалдарны бижээн кижилерге хамаарыштыр эрге-хоойлу камгалаар органнар чогуур хемчээн алырын негеп турар бис.

Шериг-оол Дизижилович Ооржактың берге болгаш харыысалгалыг ажылынга улуг-улуг чедишкinnerни, каң дег кадыкшылды, өг-бүлезинге, ажы-төлүңге бүгү-ле экини күзеп, йөрээп тур бис.

Саида ШОЖАЛ, Салбакай ТАРАПАЙ. Кызыл хоорай.

Бодалдар, сажалдар

Амыдыралды чүү сегидерил?

Сөөлгү үеде ядамык чоруктан канчап уштунарының, ажыл чоктарның санын канчап эвээжедириниң дугайында тускай доктаал-саавыр бадылаттынып үнүп-ле турар, ол хиреде олла чүүлдер эттинмес аарыг дег биеэги хевээр-ле чоруп-ла орат-дыр.

Бистер, тывалар, ук-төөгүвүстен чуртталгавыс чаңгыс эп-сеткилдиг, шажын-чүдүлгевис кончуг чөптүг, бүдүштүг, шынчы, ажылгыр болгаш кижини бичи чажындан, назыны төнгүже чедир, эки чаңчылга өөредип, кижизидип каан болгаш, бай-шыдалдыг чурттап чоранывыс ол. Ынчаар эки, таваар чурттап чоруп орувуста, революция, кувискаал, коммунизм дээш, чоннун чаңгыс эп-сеткилин, культуразын хоругдааш, 80 чылдарның иштинде будулгаазынны кылып кааптарга, чоннун сеткили хоозурап, амыдырал баксыраан.

Ынчан кодан-хоорай деп чүве чок болгаш чон бодунун амыдыралын чүгле черден ап, бодунга четчир болгаш артар кылдыр малды өстүрүп, тарааны ажаап ап турган. 1948 чылда колхозтажыышкын эгелээн соонда хоорай, суурлар көвүдөп, чоннун хөй кезин көдээ амыдыралдан хоорулгаш, «хоорайжы» аажы-чаңга чаңчыгып, мал азыраарындан, чер ажылы кылырындан дескелен-нээр апарган. Түңнелинде, чүгле хоорайның чылыг, чымчак амыдыралындан оспааксыраар, чалгаашүшпөң улус үнүп, эр улустун ишти семирди, «сааттыг» эрлерниң көвүдөп турары ол.

Хоорай-суурлар кезип, улчуп чоруур улуска көдээжү үнүп мал, тараандан өстүрүп ажилдаарын сүмелээрге, «ол-даа арай хөй боор» дижирилер. Эң-не тодуг, бүдүштүг амыдырал көдээде деп чүвени чедир билбейн турары харааданчыг. Көдээ амыдыралче туралаар күзөлдиглер дыка хөй, оларның бир кезинге «ийи буттук бөрүлөр» шаптыктап турар. Ындыг-даа бол, төрөл-бөлүк аайы-биле чурттаар болза, ажырбас.

Көдээ ишти бүдүрерде, чер ажылы кылбаска черле бүтпес.

Ынчангаш чамдык шыдалдыг ишчилер машина, тракторлар-биле чер ажылын кылып, продукцияны бүдүрүп ап четтигип турар. Чоннун чогум хөй кезин машина, тракторнун бензин, солярказының өртээнге күш четпейн, ажылдың чамдызын бүдүрүп шыдавайн турар. Амгы үеде ол «кара алдын» дээр нефтиниң өртээ ам-даа өзер деп турар. Бир эвес ынчал барза көдээ ишчилерге кончуг улуг согуг болур.

Бир-тээ, ындыг чорук болу берзе, шаг-төөгүдөн бээр ажыын көрүп чоранывыс чылгы мал чонда дыка өзүп турар-дыр, аът, шарының күжүн ажылгап тургаш, чер андарып ап, тараа тарып болурунун аргазы бар. Бир эвес андазын, терге, сизген кезер машинаны дээш, өске-даа херекселдерни чаа конструкция эзугаар чогааткаш, заводтарже чагыдар болза, ынчан көдээ ишчилерниң холу көдүрүлүп, күш кирип, хлебтиң өртээн чигедиптер ийик.

Көдээ ишти көдүрер сорулга салдынган болганда, хууда араттар тарып, ажаап алган тараазын суг дээрбезинге чер-черлерге бүдүрүп турар апарза, Алтайдан, Абакандан далган сөөртүп турбайн, бодунун бүдүргени продукциязын сайгарза чүл? Шаанда 50 чылдарда чер-черлерге хөй дээр-белерни кылып, бүдүрүп бар чыдырывыста, Хрущев дээрзи «кукуруза» дээш үеннеп кааптарга, чоннун хамык чиик өртектиг дээрбелери узукаттынган болгай.

Амгы үеде чагырыкчыларга хоочуннар, кырганнар чер ажылынга хамаарыштыр санал, сүме кирирге, көңүс тоомчага албас, харын-даа «сээң ол чер ажылы деп турар саналың бүтпес чүведир, ооң орнунга бистиң «бюджетниктеривис-ле» акшалыг турар болза, амыдырап чоруй баар бис»

дигилээр. Ол чугаа «хлеб херек чок, акша турда, хлеб боду чедип кээр» дээн утканы илередип турары ол. Орус улустун үлегер чугаазында «Хлеб — всему голова» дээни база барын утпаза чогуур.

Дээди Хуралда чүк-чүкче түнел чок чүткүп турар депутаттарының бюджет дугайында балансыга хамаарыштыр маргыжып турарын дыңнааш, бо бөдүүн арат кижжи човай бээр чүве-ле-дир. Стол артында 23 депутаттын мурнунда компьютерлер каш секунда иштинде ол бюджеттиң сан-чургайларын санап үндүрүптер чүве эвеспе мон, ол хиреде ол санны чартык чыл хире бодал чадап турары ыядынчыг-дыр. Ажыл-үүлениң өртек-үнезин деңней деңзигүрлөп (эквивалентилеп) кылырда, алдын-биле деңнеп турган болгай, ону ынчаар деңээрде, тараа-биле деңнезе эки хевирлиг. Тарааны чазын апрель айдан күзүн октябрь айга чедир чартык чыл иштинде докпанынын, үе, хөй капитал чарыгдал тургаш кижиниң аксынче киргиче чедир кылган-дыр, ооң өртээ чоп кудул?

Хүнде 8 шак ишти «хуралдап», эзеп каап орат депутаттарының шалыңын 35 муң рубль кылып кааны чонга бир улуг согуг бооп чор, а тудугжулар, одакчылар дээш, өске-даа кара ажылдыгларның күш-ажылының үнези 4-5 муң рубль. Бо чүл, оларны куду көргени ол бе? Депутаттың шалың разрядын эде, шын тургускаш, ооң түнүн 6-7 муң кылып каар болза, ынчан чоннун сеткили орталаныр. Айда 2-3 муң шалың, пенсия ап турар бөдүүн чоннун акшазы чүге четчир-дир санап көрүнерге, депутаттар. Ол түн оларның чүгле караан «чагган» былчак-тыр. Ядамык чоруктан уштунар дизе-ле чүгле чер, довурактан халбактаныр, олче угаанны углаар, анаа бир теория-биле хамык ажил организааставайн, чүгле херек кырында (практиктиг ажил-биле) ажылды чогудук көрүнер, депутаттар, чагырыкчылар.

Каң-оол ДОНГАК. Аксы-Барлык суур.

Уран-шевериниң 90 харлаанынга

Тываның даш чонар уран чүүлүнде Мижит-Доржу Сегбеевич Хертек бир кескү исти арттырып каан шевер кижилерниң бирээзи. Бичии назынындан Бай-Тайгада Көп-Сөөктүң чазаныр, даараныр, дарганнаар кайгамчыктыг шеверлериниң аразынга өскөн болгаш даш чонар уран чүүлге хандыкшып, мергежип бергеш, бүгү назынында чогадыкчы бодалдарын, талантызын бо херекке ол тураскааткан. Уран сиилбирлел талазы-биле Мижит-Доржу Хертек чаңгыс ном-даа номчуваан, класс-даа дооспаан болза, ооң чаяттыг талантызы, могай-шылаг чок чогадыкчы күш-ажылы сурагылы даш чонукчузу атка чедирген.

Эрткен чүс чылдың 50 чылдарында Тыва Автономнуг обласка болуп тургулаан уран-шеверлериниң делгелгелеринге ол киржип эгелзэн. Ооң чонар-даштан чазаан хой, кошкар, өшкү, буга, сарлык болгаш өске-даа азырал база черлик дириг амытаннарының хевирлери онзагай, чараш, ханы уткалыг кылган талазы-биле онзаланып, ылгалып турган.

Талантылыг, келир үеже көрүштүг чогадыкчы бодалдарыг Мижит-Доржу Сегбеевичини СССР-ниң Чурукчулар эвилелиниң кежигүнүгө 1964 чылда хүлээп алган, бо улуг ужуражылыг эвилелге Тывадан кирген баштайгыларның бирээзи болган.

1965 чылдың март айда Тыва АССР-ниң чурукчуларының баштайгы тургузукчу съездинде болган. Орта РСФСР-ниң Чурукчулар эвилелиниң тыва салбырын тургускан, ооң ажылынга уран-шевер мастер бадылаар эргелиг делегат болуп киришкен, ынчангаш бо организацияның тургузукчуларының бирээзинге ол хамааржыр.

Бо үеден эгелзеш Мижит-Доржу Сегбеевичиниң чогадыкчы ажил-чорудугазына чаа үе-

АТ-АЛДАРЫ ЭЛЕП ЧИТПЕС

чада эгелзэн. Ханы уткалыг композициялыг чогаалдарны кыла берген. Оларга "Хураганныг хой", "Боданныг теңе", "Оолдарлыг адыг", "стол кырынга салыр будук дериг-херекселдери болгаш өске-даа ажилдары хамааржыр. Чогаалдарын бүгү-эвилел, бүгү-россия, республика, делегей чергелиг делгелгелерге кириштирип турар болу берген, аңаа ооң кылган ажилдары чаңгыс удаа эвес бедик үнелелди алганы-биле аталдары бүгүдеге билдингир болу берген.

Тываның сурагылыг чурукчуларының бирээзи, ол үеде РСФСР-ниң Чурукчулар эвилелиниң тыва салбырының баштаар чериниң даргазы турган Сергей Лаңзыы уран-шевериниң дугайында мынчаар бижээн: "Мижит-Доржу Хертек дүрзү-хевирлери сиилбирлеп көргүскени кайгамчык чараш болгаш кол утказы билдингир, тургузуу тодаргай болуп турар. Мастерниң барык бүгү чогаалдары кижиниң чаагай сеткил-сагыжына чоок, билдингир, оларны көрген кижичайгаар-ла өөрүп келир. Бо шевериниң чогаалдарының онзагай чүвези чүдел дээрге, чогаалдың кол утказын илередир болушкунну киририп турары болур."

1972 чылда Мижит-Доржу Сегбеевич Хертекке Россия Федерациязының И.Репин аттыг Күрүне шаңналын тывыскаан. Ооң кандидатуразын РСФСР-ниң Культура яамызы-биле СССР-ниң Чурулга академиязы кириген. Бо улуг албан черлеринде сиилбирлел уран чүүлүн эки билир сурагылыг кижилер эвээш эвес, олардан бедик үнелелди алыры берге айтырыг. Ын-

Мижит-Доржу Сегбеевич Хертек.

дыг турбуже бистиң чаңгыс черчурттувустуң чогаалдарының утказы ханы болганындан оларның сагыш-сеткилинге, чогадыкчы бодалдарына таарышкан.

Мижит-Доржу Хертектин даштан кылган чогаалдарын Тываның чурт-шинчилел музейинин, Новосибирскиниң, Барнаулдун, Москванын, Санкт-Петербурттун, Иркутскиниң чурук галереяларында фондуларда шыгжаттыган.

Сурагылыг даш чонар кайгамчыктыг шевер үжен ажыг чыл мурнунда чырык өртемчейден чарлып чоруткан-даа болза, ооң херезн Көп-Сөөктүң (Кызыл-Дагнын) уран-шеверлери уламчылап турар. Мында чүгле даш чонар эвес, мөңгүнден болгаш өске-даа өңүг демирлерден дериг-херекселдер, каасталгалар кылыр, чазаныр, даараныр шеверлериниң саны чыл келген тудум-на көвүдөп орат.

Даш чонар уран чүүлү сайзырадырынга улуг үлүүн кириген сурагылыг уран-шевер Мижит-Доржу Сегбеевич Хертектин адын "XX чүс чылда Тываның алдарлыг кижилери" деп Тыва Республиканың Күрүне номунда кириген. Ынчангаш ол Тываның алдарлыг кижилериниң бирээзи, ооң ат-алдары элеп читпес. Ол 1915 чылдың май айда төрүттүнгөн, ооң 90 харлаанын чоокта чаа демдеглээн.

Таан-оол ХЕРТЕК.

СОЛУЖ УЖУРАЖЫЛТАЛАР БОЛУР

Тываның Композиторларының чогадыкчы эвилелиниң даргазы Кара-Кат Очурович Ооржак-биле бистиң корреспондентивис ужурашкаш, бо чоокку, чайгы үеде ажил-агыг дугайында чугааны кылган. Ону допчузу-биле парладывыс.

—Кара-Кат Очурович, юбилейлиг чылда композиторлар кайы хире ажилдап турарыл?

Эки ажилдап турар улус бо. Улуг Тиилелгениң 60 чылынга тураскааткан "Тиилелгениң салуду" фестивалга идеяны кирришкен. Школялар фестивалына база-ла киришкен. Чаа ырылар мөөрейин чоокта эрттирдивис. Үш кижини Композиторларның чогадыкчы каттыжышкынының кежигүнү кылдыр хүлээп алдывыс. Эң-не өөрүнчү чүве чүл дээрге, коллегавыс Анатолий Мижит-Доржуевич Монгуш "Россияның культуразының алдарлыг ажилдакчызы" деп хүндүлүг атты алганы. Ол мырыңай чаа композитор Валерий Сатович Самбукай-биле Кадры Красноярскеге болган караа көрбестер нитилелиниң түңнел концертинге киришкеш келдилер.

—Ырылар номнары парлаттынып турар бе? Базыр-оол Хомушкуевичиниң ному үнер дээн деп сураа дыңналган соонда, сураг-ла-дыр.

—Базыр-оол Хомушкуевич Чүлдүм-Сүрүң биле Анатолий Салчакович Конгарын номнары үнеринге белең, ынчалза-даа акшаландырышкын чогуңдан саадап чыдып берген чүве бо. Бис база ону хөлчөк манап турар бис. Чоокта чаа Амыр Сатович Хоюгбанның "Оргаадай" деп аттыг ырылар ному чырыкче үнгөн. Ооң презентация-таныштырылгасы Улусчу чогаадылга бажыңына дыка эки эртти. Ам Улуг-Хем, Чаа-Хөл кожууннарга чогадыкчы кежээзин эрттирер деп планнап тур.

—Чайгы үеде өске кандыг онза-солун ажилдар композиторларны манап турарыл?

—Чайын кылыр ажилдарывыс хөй. "Чедер", "Дус-Хөл" курорттарга ужуражылгалар эрттирер бис. Малчын турлагларга, уругларның пионер лагерлеринге баар бис. "Тере-Хөлдүң чалгылары" деп ыры конкурзу чеди ай эгезинде Кунгуртук суурга болур. Кожуун чагыргазы-биле дугуржуп каапкан бис. Ам композиторлар ийи-ийи ырларны бижээш, нотазы-биле каттай биске дужаар ужурулуг. Ол ырылар Тере-Хөл дугайында, ол черниң кижилериниң дугайында болур ужурулуг. Оон аңгыда июль төңчүзүндө Сүт-Хөл кожуунуң сумуларына композиторлар чедер, ужуражылгаларны эрттирер деп планнап турар.

Ынчангаш бо планнап алган ажилдарывыстың боттанышкынын солун арнынга журналистер чырыда-ла бээр боор деп идегеп турар бис.

—Чедишкыннерни күзедим, ажил-ишчи планнарыңар күүсеттинер-ле болзун.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ чугаалашкан.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ

Бистиң ынак ачавыс, кырган-ачавыс Сергей Чоодуевич ШАРАВИИ бо хүннерде 50 харлаан юбилейин демдегеп турар. Ол өг-бүлезинин, төрелдеринин, эш-өөрүнүн быжыг чөлөнгийжи, ус-шевер, оожум, топтуг кижичи. Бичии чаштарны чазанырынга, чурттунарынга өөредип чоруур 34 чыл стажтыг башкы. Ачавыска аас-кежикти, быжыг кадыкшылды, бистиң аравыска ам-даа хөй чылдарда чурттаарын күзедивис.

Аалының ишти, ажы-төлү, уйнуу, төрелдери.

Хүндүлүг доктор АТТЫ ТЫВЫСКАН

Эстон Республиканың найысылалы Таллин хоорайда Тарту университетинин Эртем чөвүлелиниң кежигүнү, атеизмниң тергидеп турганы совет үеде буддистерниң эвээш камгалакчыларының бирээзи, билдингир будолог эртемден профессор Линнарт Мьялдин диннатканы-биле алырга, делегейге тайбыңны быжыглаар херекке амы-хууда кириген улуг үлүг-хуузу, кижиниң эргелерин камгалаар чаагай үлүге ачы-хавыязы, 70 харлаан юбилейи-биле Чырыткылыг XIV Далай-Ламага Европада эң узун назылыг дээди өөредилге чериниң бирээзи Тарту университетинин эртемнеринин Хүндүлүг доктору деп бедик атты тыпсыр дугайында шийтирнни ук дээди өөредилге

чериниң Эртем чөвүлели хүлээп алган.

Университеттин эртемнеринин Хүндүлүг докторунун диплому Чырыткылыг XIV Далай-Ламага 2005 чылдың декабрьда Эстонияга кээп турар үезинде тыпсыр деп дугуржулга хүлээп алдынган. Ынчангаш Бүгү-делегейниң буддистеринин Дээди Баштыңчызынга бедик шаңнал база 70 харлаан байырлалы-биле изиг байыр чедирип, кан дег кадыкшылды, чаагай орукту күзээлинер. Өгбелеривистиң чүдүп чорааны сарыг шажынның Өөредилге эртем-депшилге, культура, амыдырал-биле сырый харылзаалыг, дөстүг дээрзин ол кайгамчык болушкун безин бадыткап турар.

Бистиң корр.

Ленин, 18 дыңнадып тур

Эрткен неделяда республикага 124 кем-херек үүлгедишкени бүртүктүнгөн, оларның 63-үн "изин-биле" истеп тодараткан. Аар херектерден 5 өлүрүшкүн, кадыкшылга хораны сагышты-биле чедирген 16 таварылга, 1 күштээшкн, 3 үптээшкн, 12 дээрбедээшкн, 45 оор чорук, наркотиктиг бүдүмелдерни хойлууга удур шыгжаан 5, ок-боону хойлууга удур шыгжаан 2 таварылга болган. Спирт холумактыг бүдүмелди 4010 литрни хавырган. 5 орук озал-ондаанга 5 кижичи янзы-бүрү кемдээшкннерни алган. Кудумчулардан 1262 эзирик кижини ыраткан, оларның 622-ин эзириктер сергедир черлерге чедирген.

Май 31-де Кызылдың Лопсанчап кудумчузуна 57,223 грамм наркотиктиг бүдүмел (марихуана) ал чораан 32 харлыг К. дээрзи доктаамал чурттаар чери чок (бомж) хамаатыны тудуп хоругдан.

Июнь 3-те Кызылдың Ленин кудумчузунда "Юность" садының чанынга херээжен кижини билдинмес эр кижичи бижек-биле коргудуп тургаш, ооң сумказын ажы-биле хунаар сагыштыг оралдажышкын үезинде ону милицияның дежурный шагдалары туткан. Херекке хоорайның 19 харлыг ажил чок чурттакчызы каразыттырып турар.

Июнь 3-те Би-Хем кожуун-

да "Шивилиг" постузунга хыналда үезинде ЗИЛ-4331 машинадан (чолаачызы Хакас Республиканың Калининно суурнуң чурттакчызы) 3840 литр спирт холумактыг бүдүмелди хавырган.

Июнь 6-да дүнекиниң 11 шакта Кызылдың Лопсанчап кудумчузунда чурттап турар хамаатының ВАЗ-21963 машиназын бажының чанындан сонгазын бускаш, оорлаан. Машина оорлаан Сукпак суурнуң 18 харлыг чурттакчызы база ол-ла суурнуң 1989 чылда төрүттүнгөн назы четпээн чурттакчызы туттурган.

ТР-ниң ИХЯ-зының парлалга албаны.

Руслана Арбай-ооловна МОНГУШТУҢ Кызылдың уран чүүл училищезин доосканының дугайында 1988 чылдың июнь 28-те тывысканы ЗП-1 № 289372 диплому читкенин барымдаалааш ону күш чок деп санаар.

Мугур-Аксы ортумак школазының 1997 чылдың июнь 14-те Меңги Данилович САЛЧАКТИҢ адынга тывысканы А сериялыг, №2250873 аттестадының читкенин барымдаалааш ону күш чок деп санаар.

"ШЫН" СОЛУНУ ДАМЧЫШТЫР

Аар аарыгдан аарааш, чырык өртемчейден чарлып чоруткан бистиң даайывыс Апыш-оол Бөөдөрович ООРЖАКТИ база угбавыс Улаган Бөөдөровна ООРЖАКТИ сөөлгү орукче үдежи, моральдыг болгаш материалдыг дузаны чедирген Суг-Аксы суурнуң чурттакчыларына, Сүт-Хөл кожуунуң чагырга черинге, ырак-чоок төрелдеривисе база Сүт-Хөл кожуунуң депутатады Өнер Хүлерович Ондарга четтиргенивисти илередип тур бис.

Кызылда дуңмалары.

Тыва Республиканың Дээди судунуң судьязы Елена Халарбаевна Отук-оолдун оглу

Айсан Сергеевичиниң

озал-ондакка таварышкаш мөчээни-биле Тыва Республиканың Арбитраж судунуң ажилдакчылары ханы кажыыдалды илередип тур.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторунуң орадакчылары — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. КИЛДИСТЕР: нитилел-политиктиг килдистер — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажил-агыг, үлөттүр килдистер — 1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 9637. Чагыг 61.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 БОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИИН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаақы Сибирде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүртүккөн.

Херечтелдир дугаары — ПИ №16-0510. Индекс 10002, 10003. ТР-ниң Парлалга болгаш информация куркомитетинин типографиязына парлаан (Кызыл, Шетивин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылганы дээш авторлар боттары харыялаар.

ШЫН

e-mail: shyn@tuva.ru Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.